

Resource: Kamusi ya Biblia (Tyndale)

License Information

Kamusi ya Biblia (Tyndale) (Swahili) is based on: Tyndale Open Bible Dictionary, [Tyndale House Publishers](#), 2023, which is licensed under a [CC BY-SA 4.0 license](#).

This PDF version is provided under the same license.

Kamusi ya Biblia (Tyndale)

S

Sabato, Sadaka na Dhabihu, Safari, Safari ya Siku, Safari ya Siku ya Sabato, Safira, Sala, Sala ya Manase, Salome, Samani, Samweli (Mtu), Sanhedrin, Sensa, Seremala, Sethi, Shahidi, Shema, Shemasi, Shemasi wa kike, Shemu, Sheria, Dhana ya Kibiblia ya, Shetani, Shimo la Kuzimu, Siku, Siku ya Bwana, Siku ya Bwana, Siku za Mwisho, Simoni, Simoni Mkananayo, Simoni Mkananayo, Simoni Mzeloti, Simoni Zelote, Sinagogi, Siria, Wasiria, Smith, Soko, Soko, Stefano

Sabato

Toleo la meno la Kiebrania linalomaanisha "kuacha" au "kusita." Sabato ilikuwa siku (kuanzia Ijumaa jioni hadi Jumamosi jioni katika wakati wa Yesu) ambapo kazi zote za kawaida zilisitishwa. Maandiko yanaonyesha kwamba Mungu aliwapa watu wake sabato kama fursa ya kumtumikia na kama ukumbusho wa ukweli mbili muhimu katika Biblia—Uumbaji na ukombozi.

Katika Agano la Kale

Uhusiano kati ya Uumbaji na sabato unaonyeshwa kwanza katika [Mwanzo 2:2-3](#). Mungu "alikamilisha" kazi yake ya Uumbaji baada ya siku sita na kisha "akabariki" siku ya saba na "akaifanya takatifu." Katika amri ya nne ([Kutoka 20:8-11](#)), "baraka" ya Mungu na "kutenga" siku ya saba baada ya Uumbaji (maneno yaliyotumika ni sawa na yale katika Mwanzo) yanaunda msingi wa madai yake kwamba watu wanapaswa kuzingatia siku ya saba kama siku ya mapumziko ya sabato.

Wazo la Mungu kupumzika kutoka kwa kazi yake ni la kushangaza. Linaonekana wazi zaidi katika [Kutoka 31:17](#), ambapo Bwana anamwambia Mose jinsi alivyo burudika na siku yake ya kupumzika. Picha hii ya Muumba kama mfanyakazi wa mikono ni moja ambayo Biblia mara nydingi inaonyesha. Bila shaka, inawasilishwa kwa maneno ya kibinadamu wazi katika Kutoka ili kuimarisha somo la msingi la sabato kwamba watu lazima wafuate mfano ambao Muumba wao ameweka kwao. Kupumzika kwa siku moja kati ya siku saba ni hitaji kwa watu binafsi, familia, kaya, na hata wanyama ([Kutoka 20:10](#)).

Mpangilio wa sabato katika simulizi la kibiblia la Uumbaji unamaanisha kwamba ni mojawapo ya

viwango nya Agano la Kale ambavyo vinakusudiwa kwa watu wote na si kwa Waisraeli pekee. Ujumuishaji wa sheria ya sabato katika Amri Kumi unasisitiza ukweli huu muhimu. Amri Kumi ziliwa na nafasi maalum katika sheria za Agano la Kale. Peke yake kati ya maagizo yote ya Mungu, ilisemwa kwa sauti yake inayosikika ([Kut 20:1](#)), iliandikwa kwa kidole chake ([31:18](#)), na kuwekwa katika sanduku la hema katikati ya ibada ya Israeli ([25:16](#)). Agano Jipy, pia, inathibitisha hisia kali kwamba Amri Kumi kwa ujumla zinajumuisha kanuni ambazo ni halali daima kwa watu wote mahali popote na wakati wote. Iwapo Jumapili inatambulika kama sabato ya Kikristo au la, mtu analazimika kukubali kanuni kuu ya mafundisho haya ya kibiblia kuhusu sabato. Maagizo ya Mungu yanahitaji watu kuchukua mapumziko ya kawaida ya kila wiki kutoka kazini.

Kimsingi, kipengele kikuu cha pili cha mafundisho ya Biblia kuhusu sabato—kile cha ukombozi—pia kinapatikana katika orodha ya Amri Kumi. Sheria ya sabato (iliyotajwa tayari katika [Kutoka 20:8-11](#)) inajitokeza tena katika [Kumbukumbu la Torati 5:12-15](#), lakini hapa sababu tofauti imeambatanishwa na utunzaji wake: "Kumbuka kwamba ulikuwa mtumwa huko Misri na kwamba Bwana Mungu wako alikutoa kwa nguvu za ajabu na matendo makuu. Ndiyo sababu Bwana Mungu wako amekuamuru uadhimishe siku ya sabato" (sura ya [15](#), nlt).

Tofauti kati ya akaunti hizi mbili za amri ya nne ni muhimu. Ya kwanza ([Kut 20](#)) inahusu, *kupitia* Israeli, watu wote kama viumbe walioumbwa. Ya pili ([Kumb 5](#)) inawalenga *kwa* Israeli kama watu waliokombolewa na Mungu. Kwa hivyo, sabato ni alama ya Mungu, ikionyesha sio tu wema wake kwa watu wote kama Muumba wao bali pia rehema yake kwa watu wake waliochaguliwa kama Mkombozi wao.

Kuna jambo jingine muhimu katika toleo la Kumbukumbu la Torati la amri ya sabato ambalo halipaswi kupuuzwa. Marufuku ya kazi zote siku ya sabato inafuatwa na maelezo—"Siku hiyo hakuna mtu yejote katika nyumba yako anayeweza kufanya aina yoyote ya kazi. Hii inajumuisha wewe, wana wako na binti zako, watumishi wako wa kiume na wa kike, ng'ombe wako na punda na mifugo mingine, na wageni wowote wanaoishi mionganini mwako. Watumishi wako wote wa kiume na wa kike lazima wapumzike kama unavyofanya" ([Dt 5:14](#), nlt). Kujali kwa vitendo kwa wengine ni sifa ya mafundisho yote ya agano la Agano la Kale. Kwa hivyo, upendo wa Mungu kwa Israeli katika utumwa wake wa Misri lazima ulingane na upendo wa familia ya Israeli kwa wale waliowahudumia. Sabato ilitoa njia bora ya kuonyesha kwa vitendo upendo huo. Yesu alikuwa hasa na hamu ya kuokoa upande huu wa kibinadamu wa utunzaji wa sabato kutoka kwa wingi wa kanuni zisizo na huruma ambazo zilikuwa zinatishia kuizima katika siku zake (tazama, kwa mfano, [Mk 3:1-5](#)).

Utoaji wa Agano la Kale kuhusu "mwaka wa sabato" unaendeleza mada hii ya kibinadamu zaidi (tazama [Kutoka 23:10-12](#); [Walawi 25:1-7](#); [Kumbukumbu la Torati 15:1-11](#); pia kanuni za "mwaka wa Yubile" katika [Walawi 25:8-55](#)). Kila mwaka wa saba, ardhi ilipaswa kubaki bila kulimwa na isilimwe ([Walawi 25:4](#)). Ardhi ilihitajika kupumzika mara kwa mara kama vile watu waliokuwa wakiitegemea. Kusudi kuu la sheria hii lilikuwa la huruma: "Lakini wewe, watumwa wako wa kiume na wa kike, watumishi wako wa kuajiriwa, na wageni wowote wanaoishi nawe wanaweza kula mazao yanayokua kiasili wakati wa mwaka wa sabato. Na mifugo yako na wanyama wa porini pia wataruhusiwa kula mazao ya ardhi" (sura ya [6-7](#), nlt). [Kumbukumbu la Torati 15:1-11](#) inapanua kanuni hiyo ya kibinadamu katika ulimwengu wa biashara. Mwaka wa sabato ulipaswa kuona kufutwa kwa madeni yote ndani ya jamii iliyokombolewa ya Mungu. Kwa wale wenye mikono migumu ambao wangeweza kushawishika kukataa mkopo ikiwa mwaka wa sabato ulikuwa karibu, sheria iliongeza onyo na ahadi: "Usiwe na roho mbaya na ukatae mtu mkopo kwa sababu mwaka wa kuachilia uko karibu. Ukitataa kutoa mkopo na mtu mwenye uhitaji akamllia Bwana, utachukuliwa kuwa na hatia ya dhambi. Toa kwa hiari bila kinyongo, na Bwana Mungu wako atakubariki katika kila unachofanya" ([Dt 15:9-10](#), nlt).

Kuzingatia mwaka wa sabato ilikuwa wazi ni mtihani mkuu wa utii wa watu kwa Mungu na

utayari wao wa kumtegemea kwa ajili ya riziki yao. Wakati mwingine jaribu la kupuuza lilikuwa kubwa sana. Hata hivyo, historia inashuhudia ujasiri wa Waisraeli katika kuzingatia sheria hii mara nyingi, licha ya vitisho vyta uvamizi na njaa. Alexander Mkuu na Warumi waliwasamehe Wayahudi kulipa kodi kila mwaka wa saba kwa kutambua kina cha imani zao za kidini.

Kuanzia mwaka wa saba hadi siku ya saba, sheria za Agano Jipyä zinaenda kwa kina kikubwa kuimarisha marufuku ya sabato juu ya kazi kwa kufafanua kile ambacho kinaweza na kisichoweza kufanya na watu wa Mungu siku ya sabato. Marufuku hayo hayakuwa na lengo la kuzuia shughuli za aina yoyote. Lengo lao lilikuwa ni kusimamisha kazi za kawaida za kila siku, kwa sababu ikiwa Mungu alikuwa ameweka kando sabato ([Kut 20:11](#)), njia iliyo wazi zaidi ya kuichafua ilikuwa kuichukulia kama siku nyingine yoyote. Sheria zilielezwa kwa maneno maalum ambayo mkulima ([34:21](#)), muuzaji ([Yer 17:27](#)), na hata mama wa nyumbani ([Kut 35:2-3](#)) wangeelewa.

Maelezo yanaweza kuonekana kuwa madogo, lakini utiifu kwa sheria ya sabato ulioneckana kama jaribio kuu la utii wa watu kwa Bwana. Ilifanywa wazi kabisa kwamba kutotii kwa makusudi lilikuwa kosa la kuuawa ([Kut 35:2](#)), na hatima ya mtu aliyepatikana akikusanya kuni kwa kukaidi kanuni za sabato ilionyesha kwamba hii haikuwa tishio la bure ([Hes 15:32-36](#)).

Kwa kuzuiwa na sheria na kanuni nyingi (na kwa adhabu ya kifo ikining'inia juu yao), sabato ingeweza kwa urahisi kuwa siku ya hofu—siku ambayo watu waliogopa zaidi kufanya kosa kuliko kumwabudu Bwana na kufurahia pumziko la kila wiki. Lakini sabato ilikusudiwa kuwa baraka, si mzigoo. Zaidi ya yote, ilikuwa ishara ya kila wiki kwamba Bwana aliwapenda watu wake na alitaka kuwavuta katika uhusiano wa karibu zaidi naye. Wale waliothamini uhusiano huo walifurahia sabato, wakiita furaha ([Is 58:13-14](#)). Hakuna mahali ambapo Agano la Kale linaonyesha furaha yake ya wazi katika ibada ya sabato kwa furaha zaidi kuliko katika [Zaburi 92](#), ambayo ina kichwa "Wimbo kwa ajili ya sabato."

Manabii wa baadaye, hata hivyo, hawakuwa vipofu kwa upande wa giza wa asili ya binadamu. Walitambua kwamba ufuatiliaji mkuu wa sabato ulikuwa udanganyifu. Watu wengi waliona siku ya sabato zaidi kama siku ya mapumziko kuliko siku takatifu, fursa ya kujifurahisha badala ya kumtukuza Bwana ([Is 58:13](#)). Wafanyabiashara

wachoyo wengine waliona vikwazo vyake kama kero inayoudhi ([Am 8:5](#)).

Kama msemaji wa Mungu, manabii hawakuogopa kufichua uzembe na unyanyasaji huo ([Ez 22:26](#)). Wale wanaofanya ibada ya sabato kwa mazoea na miyo isiyo na toba humkera Bwana, alisema Isaya ([Is 1:10-15](#)). Kama dalili ya uasi dhidi ya Mungu, uvunjaji wa sabato wa Yerusalem uleta uharibifu kwenye mji, anasema Yeremia kwa sauti kubwa ([Jer 17:27](#)). Bwana amekuwa mvumilivu sana na watu wake, alionya Ezekiel, lakini kupuuza sabato kwa muda mrefu kunafanya hukumu kuwa hakika ([Ez 20:12-24](#)).

Wakati shoka la hukumu lilipoanguka (katika uhamisho kwenda Babuloni, 586 Kabla ya Kristo (KK), mabaki ya taifa waliosalia walichukua somo hilo kwa uzito. Kuhifadhi sabato ilikuwa mojawapo ya alama chache za kipekee ambazo Wayahudi waaminifu wangeweza kuhifadhi katika nchi ya kigeni, hivyo ilipata umuhimu wa ziada. Kwa msukumo wa manabii kama Ezekiel, ambaye aliweka sheria za ibada ya sabato katika hekalu lililojengwa upya huko Yerusalem ([Ez 44:24; 45:17; 46:3](#)), na chini ya uongozi wa watu kama Nehemia, wahamishwa waliorejea walikuwa waangalifu zaidi kuliko watangulizi wao katika kuadhimisha siku ya sabato ([Neh 10:31; 13:15-22](#)).

Kwenye Agano Jipyaa

Kabla ya karne ya kwanza, baadhi ya Wayahudi huko Palestina walitunga sheria kadhaa za kukuza utunzaji wa sabato. Traktati mbili za Mishnah zimejitolea kikamilifu kwa sheria na kanuni hizi za sabato. Kusudi lao kuu lilikuwa kufafanua kazi (traktati moja inafanya hivyo chini ya vichwa 39) katika jaribio la kuwaonyesha kila Mwisraeli kile kinachoruhusiwa na kisichoruhusiwa kwenye sabato. Kwa bahati mbaya, hii ilisababisha ugumu na ujanja mwangi kiasi kwamba wanasheria wa kidini mara nyingi walitofautiana katika tafsiri zao, na matokeo yasiyoepukika kwamba kusudi kuu la sabato lilipotea chini ya wingi wa maelezo ya kisheria. Marabi wenywewe walitambua ni kiasi gani walikuwa wanaongeza kwenye mafundisho ya moja kwa moja ya Agano la Kale. Kama mmoja wao alivyoeleza, "Sheria kuhusu sabato . . . ni kama milima inayoning'inia kwa unywele, kwa maana Maandiko ni machache na sheria ni nyingi."

Yesu alikuwa na migogoro mingi na viongozi wa kidini wa Kiyahudi kuhusu utunzaji wa sabato. Kwa mtazamo wao, Yesu alikuwa mvunjaji wa sabato na hivyo mvunjaji wa sheria. Hata hivyo, Yesu

hakujiona kama mvunjaji wa sabato. Alienda kwenye sinagogi mara kwa mara siku ya sabato ([Lk 4:16](#)). Alisoma somo, alihubiri, na kufundisha ([Mk 1:21; Lk 13:10](#)). Alikubali waziwazi kanuni kwamba sabato ilikuwa siku inayofaa kwa ibada.

Mahali pa mgongano wake na Mafarisayo palikuwa pale ambapo mapokeo yao yalitofautiana na mafundisho ya kibiblia. Alifanua hili alipowatetea wanafunzi wake kwa kurejelea Maandiko, baada ya kushtakiwa kwa kuvunja mapokeo ya sabato kwa kutembea kuititia mashamba ya nafaka na kuvunja vichwa vya ngano (ambavyo vilihesabiwa kama "uvunaji," kulingana na Mafarisayo; [Mk 2:23-26](#)). Aliendelea na kauli iliyowarejesha waskilizaji wake moja kwa moja kwenye kusudi la Mungu la Uumbaji kwa sabato: "Sabato iliumbwaa kwa ajili ya mwanadamu, si mwanadamu kwa ajili ya Sabato" ([Mk 2:27](#), nlt).

Mapokeo ya kirabbi yalikuwa yameinua taasisi juu ya watu ambao ilikusudiwa kuwashudumia. Kwa kuifanya kuwa lengo lenyewe, Mafarisayo walikuwa wameipokonya sabato moja ya malengo yake makuu. Maneno ya Yesu lazima yalionekana kuwa ya kawaida yasiyofurahisha masikioni mwa wapinzani wake. Rabi maarufu aliwahi kusema, "Sabato imepewa kwenu, lakini ninyi hamkupewa kwa sabato."

Zaidi ya kitu kingine chochote, uponyaji wa Yesu siku ya sabato ulimweka kwenye njia ya mgongano na vizuizi vya marabi. Agano la Kale halikatazi tiba siku ya sabato, lakini marabi waliita uponyaji wote kazi, ambayo ilipaswa kuepukwa siku ya sabato isipokuwa maisha yalikuwa hatarini. Yesu bila woga alifichua ukatili na upuuzi wa mtazamo huu. Aliuliza, ingewezekanaje kuwa sawa kumtahiri mtoto au kumpeleka mnyama kwenye maji siku ya sabato (ambayo desturi iliruhusu) lakini kuwa vibaya kumponya mwanamke aliye na ulemavu wa muda mrefu na mtu aliyelemewa, hata kama maisha yao hayakuwa hatarini mara moja ([Lk 13:10-17; Yn 7:21-24](#))? Sabato, alifundisha, ilikuwa siku inayofaa sana kwa matendo ya huruma ([Mk 3:4-5](#)).

Yesu, mtu kutoka mbinguni, alidai kuwa yeche ni Bwana wa sabato ([Mk 2:28](#); linganisha. [Mt 12:5-8](#)). Kama vile Mungu aliendelea kufanya kazi, licha ya pumzikoo lake la Uumbaji, ili kuendeleza ulimwengu kwa huruma yake, ndivyo Yesu alivyo kuwa akienendelea kufundisha na kuponya siku ya sabato ([Yn 5:2-17](#)). Lakini siku moja kazi yake ya ukombozi ingekamilika, na kisha kusudi la sabato kama ishara ya ukombozi lingetimizwa.

Kuishi baada ya kifo na ufufuo wa Yesu, Paulo alielewa haraka umuhimu wa matukio haya mawili kwa ufuatilaji wa sabato. Hakuenda mbali kiasi cha kupiga marufuku ufuatilaji wote wa sabato ya Kiyahudi. Kwa kweli, alihudhuria huduma nyingi za sinagogi za sabato mwenyewe katika safari zake za kiinjilisti (tazama, kwa mfano, [Matendo 13:14-16](#)). Wakristo wa Kiyahudi ambao walisisitiza kuendelea na mazoea yao ya sabato walikuwa huru kufanya hivyo, mradi tu waliheshimu maoni ya wale waliotofautiana ([Rom 14:5-6, 13](#)). Hata hivyo, pendekezo lolote kwamba ufuatilaji wa kalenda ya Kiyahudi ulikuwa muhimu kwa wokovu lilipaswa kupingwa ([Gal 4:8-11](#)). Kwa Paulo, sabato ilikuwa kivuli, wakati Kristo mwenyewe ndiye ukweli wa kivuli hicho ([Col 2:17](#)).

Hatimaye, ni mwandishi wa Barua kwa Waebrania ambaye anaeleza jinsi "mandhari ya sabato" ya kibibia ya uumbaji na ukombozi yanavyopata utimilifu wao wa pamoja katika Kristo. Anafanya hivyo kwa kuunganisha mawazo ya pumziko la Mungu baada ya Uumbaji na tendo lake la ukombozi katika kuleta Israeli kwenye "pumziko" lake Kanaani, na kwa kuonyesha jinsi yote mawili yanavyohusiana na pumziko la sasa na la baadaye ambalo Wakristo wanaweza na wanafurahia katika Yesu ([Ebr 4:1-11](#)).

Mungu anataka watu wake wote washiriki katika pumziko lake—yaani, ahadi yake ([Ebr 4:1](#)). Alionyesha nia hii wazi alipowaleta Waisraeli katika Nchi ya Ahadi, lakini hiyo haikumaanisha utimilifu kamili wa ahadi yake. Pumziko kamili na kamili ambalo bado linawasubiri watu wa Mungu liko mbinguni. Kristo tayari ameingia huko. Anapumzika kutokana na kazi yake, kama Mungu alivyofanya baada ya Uumbaji. Na kwa sababu ya kazi yake ya ukombozi, anawaalika wote wanaomwamini kushiriki katika "pumziko la sabato" hilo sasa (sura ya [9](#)).

Tazama pia Siku ya Bwana; Safari ya Siku ya Sabato; Amri Kumi.

Sadaka na Dhabihu

Mazoezi makuu ya kidini katika maisha ya kidini yanajumuisha ibada mbalimbali kama sadaka za vinywaji, kumwaga, na milo mitakatifu. Itikadi iliyoonyeshwa katika mfumo wa ibada wa Israeli ilifanya dini yake kuwa ya kipekee katika Mashariki ya Karibu ya kale. Dhana za ibada za Agano la Kale pia zina msingi katika theolojia ya Agano Jipyaa

kuhusiana na dhambi na upatanisho kwa Mungu kuititia kifo cha upatanisho cha Yesu Kristo.

Utendaji na Utaratibu wa Sadaka

Chanzo kikuu cha maelezo ya utendaji sahihi wa ibada ya dhabihu ni sehemu ya ufunguzi wa Mambo ya Walawi ([Wal 1-7](#)). Inajumuisha sehemu mbili tofauti. Ya kwanza ([1:1-6,7](#)) ni ya mafundisho, ikihusu makundi mawili ya dhabihu: zile za "harufu nzuri," yaani, sadaka ya kuteketezwa ([1:1-17](#)), sadaka ya nafaka ([2:1-16](#)), na sadaka za amani ([3:1-17](#)); na dhabihu za upatanisho, yaani, sadaka ya dhambi ([4:1-5,13](#)) na sadaka za hatia au kosa ([5:14-6,7](#)). Umakini unalipwa kwa maelezo madogo ya kila ibada, na zimepangwa kulingana na uhusiano wao wa kimantiki au dhana.

Sadaka ya nafaka inafuata sadaka ya kuteketezwa kwa sababu daima ilikuwa ikifuatana nayo katika utendaji halisi ([Hes 15:1-21](#); sura [28-29](#)); pia ilifuatana na sadaka ya amani ([Wal 7:12-14](#); [Hes 15:3-4](#)). Mkazo maalum umewekwa kwenye kuchoma sehemu za ndani za dhabihu kwenye madhabahu ili kutoa "harufu nzuri kwa Bwana" ([Wal 1:9, 17; 2:2, 9, 12; 3:5, 11, 16](#)). Wakati Bwana aliponusa harufu nzuri ([Mwa 8:21](#)), ilikuwa ishara ya kibali cha kimungu; kukataa kulionyesha kutoridhika kwa Mungu ([Law 26:31](#)). Kuhani anayehudumu alijua jinsi ya kusoma ishara na angemwambia mtoaji ikiwa dhabihu yake imekubaliwa ([1 Sam 26:19](#); ring [Am 5:21-23](#)).

Sadaka za dhambi na hatia zilikuwa za upatanisho ([Wal 4:1-6,7, 20](#)). Hali zinazohitaji sadaka hizo zimeorodheshwa, na mkazo maalum umewekwa kwenye utunzaji wa damu katika ibada hiyo.

Sehemu kuu ya pili katika kifungu hiki ([Wal 6:8-7:38](#)) inasisitiza maelezo ya kiutawala kwa sadaka mbalimbali. Sehemu hii inajumuisha mfululizo wa "maagizo" kwa kila aina ya sadaka inayohusiana na usambazaji wa vifaa vya dhabihu. Baadhi ya vifaa vilikwenda kwa kuhani, vingine vilikwenda kwa mtoaji, na vingine vilichomwa kwenye madhabahu au kutupwa nje ya kambi. Dhabihu zilizoteuliwa kama "takatifu zaidi" zilipaswa kuliwa tu na wanachama waliostahili wa ukuhani ([Wal 2:3, 10; 10:12-17; 14:13](#); [Hes 18:9](#)).

Sadaka ya kuteketezwa inajadiliwa kwanza kwa sababu iliteketezwa kabisa kwenye madhabahu (na hivyo haikuliwa na yejote). Baada yake, kuna sadaka zinazogawiwa kwa wahudumu ([Wal 6:17, 26, 29; 7:1, 6](#)), na mwishoni zinakuja sadaka za amani, ambapo sehemu kubwa ilirudishwa kwa mkosaji.

M pangilio ambao dhabihu zinashughulikiwa katika kifungu hiki pia unalingana na nyakati zao za kutokea katika taratibu za kalenda takatifu ([Hes 28:19; 2 Mambo ya Nyakati 31:3; Eze 45:17](#)). Hii ilikuwa muhimu hasa kwa makuhani na Walawi waliokuwa wakifanya kazi katika hekalu kwa sababu walikuwa na jukumu la kusimamia taratibu za kila siku za dhabihu, hasa katika sikukuu kuu; usimamizi wa ghala la hekalu ulikuwa kazi ngumu ([1 Mambo ya Nyakati 23:28-32; 26:15, 20-22; 2 Mambo ya Nyakati 13:10-11; 30:3-19; 34:9-11](#)).

Kila sehemu inayohusu sadaka fulani inakamilika na maelezo ya kiutawala au ya kiutendaji yanayohusiana nayo. Kisha, inafuata muhtasari wa mambo yaliyoshughulikiwa hadi sasa ([Wal 7:7-10](#)), na sehemu hiyo inakamilika na maelezo ya sadaka za Amani (mstari wa [11-36](#)). Sadaka hizi za mwisho hazikuwa na jukumu katika kalenda takatifu isipokuwa wakati wa Sikukuu ya Majuma ([23:19-20](#)); katika nyakati nyingine zote, isipokuwa kwa nadhiri ya Mnadhiri na kuanzishwa kwa ukuhani, sadaka za Amani zilikuwa dhabihu za hiari tu na hivyo hazikuwa chini ya uhasibu wowote wa kudumu.

Kwenye muktadha mwingine wa kibiblia, dhabihu zimeorodheshwa kulingana na mpangilio ule ule wa "uhasibu" au "utawala": kuteketezwa, nafaka, na kinywaji; dhambi (au hatia); na wakati mwingine sadaka za amani. Mfano ni orodha ya michango iliyotolewa na viongozi wa kikabila kwa ajili ya kutakasa madhabahu ([Hes 7](#)). Taarifa zimepangwa kama daftari la kila siku kutoka kwenye ghala la hekalu; muhtasari unakadiria wanyama kama sadaka za kuteketezwa, nafaka, dhambi, na amani (mstari wa [87-88](#)) kulingana na michango ya kila mtoaji (mstari wa [15-17](#)). Mwandishi wa Walawi alikuwa na malengo mawili kwa rekodi kama hiyo: kuhesabu watoaji na kurekodi hazina na vifaa vya chakula vinavyoingia. Sehemu kubwa ya vyakula viliviyotolewa kama sadaka viligawanywa kwa makuhani wanaoendesha ibada ([Hes 18:8-11; 2 Mambo ya Nyakati 31:4-19](#)).

Wakati maagizo yalipotolewa kuhusu aina na idadi ya sadaka za kuleta (kwa mfano, [Hes 15:24](#)), mpangilio wa "uhasibu" kwa kawaida ulifuatwa. Hii ilikuwa kweli kwa dhabihu za kalenda; sadaka za kuteketezwa, nafaka, na sadaka za kinywaji ziliorodheshwa, zikifuaatiwa na sadaka ya dhambi kwa kila moja ya yafuatayo: Mwezi Mpya ([Hes 28:11-15](#)), kila siku ya Pasaka (mstari wa [19-22](#)), Sikukuu ya Majuma ([Law 23:18-19; Hes 28:27-30](#)), Tarumbeta ([29:2-5](#)), Siku ya Upatanisho

(mstari wa [8-11](#)), na kila siku ya Sikukuu ya Vibanda (mstari wa [12-16](#)).

Kwa dhabihu zinazohitajika katika kesi maalum, maagizo kuhusu sadaka za kuleta hufuata mpangilio huu (kwa mfano, utakaso wa mwanamke baada ya kujifungua, [Wal 12:6-8](#)). Kumbuka pia sadaka zilizotolewa baada ya kukamilika kwa nadhiri ya Mnadhiri; Mnadhiri alileta sadaka ya kuteketezwa, dhambi, na amani (pamoja na baadhi ya sadaka maalum za nafaka, [Hes 6:14-15](#)). Hata hivyo, kuhani alifanya ibada halisi kulingana na mpangilio tofauti; sadaka ya dhambi ilitolewa kwanza, ikifuatiwa na sadaka ya kuteketezwa na hatimaye sadaka ya amani (mstari wa [16-17](#)). Katika kesi ya nadhiri isiyokamilika, hatua ya kwanza ilikuwa kutoa sadaka ya dhambi na kisha sadaka ya kuteketezwa ili kuhuisha nadhiri (mstari wa [11](#)). Kutakaswa upya kwa Mnadhiri kulihitaji sadaka ya hatia tofauti—kitendo maalum cha ibada (mstari wa [12](#)).

Maelezo ya sadaka zilizotolewa na mkuu wa Israeli katika siku za mwisho yanaonyesha tofauti ile ile kati ya aina mbili za dhabihu. Katika sikukuu za sherehe, mkuu alileta sadaka za kuteketezwa, nafaka, na kinywaji, lakini alizitoa kama sadaka za dhambi, nafaka, kuteketezwa, na sadaka za amani ([Ez 45:17](#)). Mpangilio huu wa pili wa dhabihu ambapo sadaka ya dhambi inatangulia sadaka ya kuteketezwa pia ulifuatwa katika kutakaswa upya kwa madhabahu ([43:18-27](#)).

Mlolongo ule ule wa "utaratibu" wa dhabihu unaonekana katika matukio mengine: utakaso wa mwenye ukoma—sadaka ya hatia na dhambi ([Wal 14:19](#)), ikifuatiwa na sadaka ya kuteketezwa (mstari wa [12-20](#)); mtu mwenye kutokwa na uchafu—sadaka ya dhambi na sadaka ya kuteketezwa ([15:15](#)); vivyo hivyo mwanamke mwenye kutokwa na uchafu (mstari wa [30](#)). Utaratibu huo huo unafuatwa kwa dhabihu katika Siku ya Upatanisho ([16:3-6, 11, 15, 24](#)).

Kitabu cha Mambo ya Walawi kinatoa mifano miwili ya mpangilio sahihi wa kutoa dhabihu. Moja ni kuwekwa wakfu kwa Aroni na wanawe. Dhabihu ya dhambi ilitolewa kwanza na kisha ikafuatiwa na dhabihu ya kuteketezwa ([Kut 29:10-18; Wal 8:14-21](#)). Sehemu kuu katika ibada hii ilikuwa dhabihu ya kuwekwa wakfu, au kwa maana halisi "ufungaji," aina maalum ya dhabihu ya Amani ([Kut 29:19-34; Law 8:22-29](#)). Sehemu ya pili ni uzinduzi rasmi wa mfumo wa kutoa kafara kwenye hema ([Wal 9](#)). Dhabihu kwa Aroni zilikuwa dhabihu ya dhambi na ya kuteketezwa, zikifuaatiwa na zile za watu:

dhabihu ya dhambi, ya kuteketezwa, ya nafaka, na dhabihu ya Amani ([9:7-22](#)).

Mlolongo huo ulifuatwa katika utakaso na urejesho wa hekalu huko Yerusalem uulofanywa na Mfalme Hezekia ([2 Mambo ya Nyakati 29:20-36](#)). Sadaka kubwa ya dhambi ilitolewa kwanza, ikifuatiwa na sadaka za kuteketezwa zikisindikizwa na muziki na nyimbo. Kisha mfalme alitangaza kwamba watu walikuwa wamejitolea kwa Bwana; katika hali hii mpya ya usafi, sasa wangeweza kushiriki katika dhabihu za ibada (sadaka za kuteketezwa) na shukrani (sadaka za amani).

M pangilio wa taratibu wa dhabihu unajumuisha itikadi ya Agano la Kale kuhusu jinsi Mungu anavyoweza kufikiwa. Kwanza, upatanisho wa dhambi ulipaswa kufanywa na kisha kujitolea kikamilifu; hizi zinaonyeshwa na dhabihu za dhambi na/au za hatia na dhabihu za kuteketezwa na za nafaka, mtawalia. Wakati masharti haya yalipotimizwa, mtoaji angeweza kuonyesha ibada yake inayoendelea kwa dhabihu zaidi za kuteketezwa na pia kushiriki katika dhabihu za ushirika (dhabihu za Amani) ambapo yeye mwenyewe alipata sehemu kubwa ya mnyama aliyechnjwa (kushiriki na marafiki zake na maskini katika jamii yake; [Dt 12:17-19](#)).

Maelezo ya Sadaka

Maelezo yafuatayo kuhusu aina tofauti za dhabihu yatajadiliwa kulingana na mpangilio wa "utaratibu", yaani, kama hatua za mfano katika njia ya mtu kumkaribia Mungu.

Malipo

Sadaka hizi mbili zilihitajika ili kufanya upatanisho kwa dhambi na makosa:

1. Sadaka ya dhambi ([Wal 4:1-5:13; 6:24-30](#)). Wanyama tofauti walitolewa kulingana na cheo cha mtoaji. Kuhani mkuu alipaswa kuleta fahali mchanga ([4:3](#)), kama vile mkusanyiko wote (mstari wa [14](#)), isipokuwa wakati suala lilikuwa ni kosa la kiibada ([Hes 15:24](#)). Mtawala alipaswa kuleta mbuzi dume ([Law 4:23](#)), lakini mtu wa kawaida angeweza kutoa mbuzi jike (mstari wa [28](#); [Hes 15:27](#)) au mwanakondoo ([Wal 4:32](#)). Ikiwa alikuwa maskini, angeweza kutoa hua wawili au njiwa wawili wachanga (moja kati yao ingekuwa sadaka ya kuteketezwa; [5:7](#)), au ikiwa alikuwa maskini sana, angeweza hata kubadilisha na sehemu ya kumi ya efa ya unga laini ([Law 5:11-13](#); taz. [Ebr 9:22](#)).

Mtoaji alileta mnyama kwenye mlango wa ua wa hekalu na kuweka mkono wake juu yake ([Wal 4:4](#)). Hakukiri dhambi yake katika tendo hili kwa sababu mnyama hakuwa akipelekwa mbali (linganisha na mbuzi kwa Azazeli, [16:21](#)); badala yake, alikuwa akijitambulisha na dhabihu. Mtoaji alilazimika kumchinja mnyama upande wa kaskazini wa madhababu ([4:24, 29](#)). Wanyama hawakuchinjwa kamwe juu ya madhababu yenyewe. Kuhani aliyekuwa akiongoza alikusanya damu; ikiwa ilikuwa fahali kwa ajili yake mwenyewe au kwa ajili ya kusanyiko, alimwagilia baadhi ya damu mbele ya pazia ndani ya hema la kukutania na kuweka baadhi kwenye pembe za madhababu ya uvumba (mstari wa [5-7, 16-18](#)). Katika Siku ya Upatanisho, alileta damu ya dhabihu kwa ajili yake mwenyewe na kwa ajili ya watu ndani ya Patakatifu pa Patakatifu ([16:14-15](#)). Kutoka kwa wanyama wengine wote, damu ilitiwa kwenye pembe za madhababu ya sadaka ya kuteketezwa ([4:25, 30, 34](#)); damu ya ndege ilinyunyizwa kwenye upande wa madhababu ([5:9](#)). Hatimaye, damu iliyobaki kutoka kwa sadaka yoyote ilimwagwa au kumwagika chini ya msingi wa madhababu ([4:7](#)).

Viumbe vya ndani vilivyo bora zaidi, kama vile mafuta yaliyo juu na kwenye matumbo, figo mbili na mafuta yake, na kiambatisho cha ini, vyote vilitolewa kwa Bwana kwenye madhababu ([Wal 4:8-10](#)). Mzoga na matumbo mengine yalichomwa nje ya kambi wakati ilikuwa fahali kwa kuhani au kwa watu. Hii pia ilikuwa kweli kwa fahali kwa ajili ya kuwekwa wakfu kwa makuhani ([Kut 29:10-14; Wal 8:14-17](#)). Vinginevyo, kuhani aliyefanya ibada alipokea nyama inayoweza kuliwa kama sehemu yake. Alilazimika kuila ndani ya eneo la hekalu, na maandalizi yake yaliongozwa na sheria kali za usafi wa ibada ([Wal 6:25-30](#); ring. [10:16-20](#)). Sadaka ya dhambi ya mbuzi dume mmoja ilitolewa katika kila sikukuu takatifu: Mwezi Mpya ([Hes 28:15](#)), kila siku ya Pasaka (mstari wa [22-24](#)), Sikukuu ya Majuma (mstari wa [30](#)), Sikukuu ya Baragumu ([29:5](#)), Siku ya Upatanisho (mstari wa [11](#)), na kila siku ya Sikukuu ya Vibanda (mstari wa [16, 19](#)). Kuhani mkuu pia alitoa fahali kwa ajili yake mwenyewe na kisha akatoa kafara moja ya mbuzi wawili kwenye Siku ya Upatanisho. Ibada fulani za utakaso zilihitaji sadaka ndogo za dhambi, kama vile wanakondoo au ndege: kuzaa ([Wal 12:6-8](#)), utakaso kutoka ukoma ([14:12-14, 19-22](#)), na majipu na kutokwa na damu ([15:14-15, 29-30](#)) au baada ya unajisi wakati wa nadhiri ([Hes 6:10-11](#)).

2. Sadaka ya hatia ([Wal 5:14-6:7; 7:1-7](#)). Sadaka ya hatia au kosa ilikuwa aina maalum ya sadaka ya dhambi (ring. [5:7](#)) inayohitajika kila wakati haki ya

mtu iliponyimwa. Marejesho ya kiasi kilichodhulumiwa yalipaswa kufanywa, pamoja na faini ya moja ya tano ([5:16; 6:5](#)). Mnyama mara nyingi alikuwa ni ramu ([5:15, 18; 6:6](#)). Mwenye ukoma aliyesafishwa na Mnaziri aliyechafuliwa walipaswa kuleta mwana-kondoo wa kiume ([Wal 14:12, 21; Hes 6:12](#)). Mtoaji alishughulikia dhabihu kama angefanya sadaka ya dhambi, lakini kuhani alipaswa kunyunyiza damu kuzunguka madhababu ([Law 7:2](#)). Viscera vilichomwa kwenye madhababu kama kawaida (mstari wa [3-5](#)). Baadhi ya damu ilitumika kwenye ncha ya sikio la kulia la mwenye ukoma aliyesafishwa na kwenye kidole gumba cha kulia na kidole kikubwa cha mguu wa kulia ([14:14](#)). Tena kuhani alipokea sehemu kubwa ya nyama ya mnyama kwa chakula ([7:6-7; 14:13](#)). Sadaka ya hatia ilihitajika kila wakati chama kingine kilipokuwa kimepata hasara fulani. Makosa ya kiibada, kama kula "vitu vitakatifu" bila idhini sahihi ([5:14-19; 22:14](#)), yalihitaji malipo ya kiasi ambacho kingeenda kwa Bwana pamoja na faini ya moja ya tano iliyokwenda kwa kuhani ([Law 5:16; 2 Fal 12:16](#)). Mwenye ukoma anastahili katika kundi hili, kwani wakati wa maambukizi yake hakuweza kutoa huduma kwa Mungu ([Wal 14:12-18](#)). Hali hiyo hiyo inatumika kwa Mnaziri ambaye alikuwa amepata uchafu wakati alikuwa ametengwa kwa Mungu kwa nadhiri; hivyo sadaka ya hatia ilihitajika ([Hes 6:12](#)). Ukiukaji wa haki za mali za mtu mwingine ungeweza kufutwa tu kwa sadaka ya hatia na moja ya tano ya ziada. Masuala kama hayo yalijumuisha udanganyifu kwenye amana au usalama, wizi au ukandamizaji, kushindwa kuripoti kupatikana kwa mali iliyopotea, au kuapa uongo au kushindwa kutoa ushahidi ([Wal 6:1-5](#)). Kujamiihana na msichana mtumwa aliyechumbiwa pia ilikuwa ukiukaji wa haki za mali ([19:20-22](#)). Ikiwa mhusika aliyekosewa hakuwa hai tena na hakuwa na ndugu wa karibu, malipo yalikwenda kwa kuhani ([Hes 5:5-10](#)).

Sadaka za Kutakasa

Taratibu hizi kawaida huja akilini mtu anaposikia neno "sadaka." Zinawakilisha matendo ya kujitolea binafsi ambayo lazima yaambatane na toba ilioonyeshwa katika sadaka za dhambi na hatia. Pia zilikuwa sharti la lazima kwa ajili ya sadaka za ushirika au za kijamii ambazo zinaweza kufuuta.

1. Sadaka ya kuteketezwa ([Wal 1:3-17; 6:8-13](#)). Sadaka ya kuteketezwa inaweza kuwa fahali, kondoo, au ndege. Mtoaji aliwasilisha mnyama, akaweka mkono wake juu yake, na kumchinja upande wa kaskazini wa madhababu. Ndege alipewa tu kuhani. Kuhani alikusanya damu,

akaitela mbele ya Mungu, kisha akaimwaga kuzunguka madhababu. Wakati sadaka ilikuwa ndege, aling'oa kichwa chake na kumwaga damu kando ya madhababu. Ingawa kuchinja na kumwaga damu kunahusiana na sadaka za upatanisho za sehemu iliyotangulia, mkazo mkuu hapa ni juu ya kumchinja mnyama, kuosha sehemu zake chafu, na kisha kupanga kwa uangalifu vipande vyote kwenye madhababu. Yote haya yaliteketezwa kwenye madhababu kama harufu nzuri kwa Bwana. Kwa kuwa sadaka za kuteketezwa zilitolewa asubuhi na jioni, usambazaji mzuri wa kuni karibu na madhababu ulikuwa muhimu. Kuhani anayehudumu, akiwa amevaa mavazi sahihi, alipaswa kuweka moto ukiwaka daima ([6:8-13](#)).

Sadaka za kuteketezwa zilikuwa na jukumu muhimu katika dhabihu za kalenda ya kidini. Sadaka ya kuteketezwa ya daima ilitolewa mara mbili kwa siku, mwana-kondoo dume asubuhi na jioni ([Kut 29:38-42; Hes 28:1-8](#)). Kondoo wawili wa ziada walitolewa dhabihu kila Sabato ([Hes 28:9-10](#)).

Mbali na sadaka hizi za kila siku, sadaka ya dhambi ya mbuzi mmoja ilitolewa mara kwa mara pamoja na sadaka za kuteketezwa kwenye sikuu zifuatazo: Kwa Mwezi Mpya mwanzoni mwa kila mwezi, mafahali wawili wachanga, kondoo dume mmoja, na wana-kondoo saba wa kiume walitolewa ([Hes 28:11-14](#)). Vile vile vilihitajika kwa kila siku ya sikukuu ya Pasaka (mstari wa [19-24](#)) na tena kwenye Sikukuu ya Majuma (mstari wa [6-29](#)). Katika Sikukuu ya Tarumbeta na Siku ya Upatanisho, hitaji lilikuwa fahali mmoja, kondoo dume mmoja, na wana-kondoo saba ([29:2-4](#)).

Sikukuu kuu ya Vibanda ilijulikana kwa mfululizo wa sadaka za kuteketezwa kwa ustadi, pamoja na mbuzi mmoja kila siku kama sadaka ya dhambi. Katika siku ya kwanza, mafahali wachanga 13, kondoo waume 2, na wana-kondoo wa kiume 14 walitolewa ([Hes 29:12-16](#)). Kila siku iliyofuata, idadi ya mafahali ilipunguzwa kwa mmoja hadi siku ya saba ambapo walibaki saba tu (kondoo waume na wana-kondoo walibaki sawa; [29:17-25](#)). Katika siku ya nane, wanyama waliotakiwa kwa ajili ya Tarumbeta na Upatanisho walitolewa, yaani, fahali mmoja, kondoo dume mmoja, na wana-kondoo saba.

Taratibu fulani za utakaso pia zilihitaji sadaka za kuteketezwa pamoja na sadaka za dhambi: baada ya kujifungua ([Wal 12:6-8](#)), majipu ([15:14-15](#)), na kutokwa na uchafu (mstari wa [29-30](#)); au baada ya unajisi wakati wa nadhiri ya Mnadhiri ([Hes 6:10-](#)

[11](#)). Ingawa haijasemwa kwamba sadaka za nafaka zilihitajika katika kesi hizi, zilihitajika kwa utakaso kutoka ukoma ([Wal 14:10, 19-22, 31](#)) na kukamilika kwa nadhiri ya Mnadhiri ([Hes 6:14-16](#)).

2. Sadaka ya nafaka (mbegu) ([Wal 2; 6:14-23](#)). Neno la Kiebrania linalorejelea sadaka hii maalum linamaanisha "zawadi," au "sadaka," ikijumuisha wanyama ([Mwanzo 4:3-5; Waamuzi 6:18; 1 Sm 2:17](#)). Hata hivyo, katika muktadha maalum wa dhabihu, inamaanisha mchanganyiko wa unga laini, mafuta ya zeituni, na ubani ambaeo ungeweza kutayarishwa katika umbo la mikate iliyookwa, mikate midogo, au vipande vidogo. Sadaka ya malimbuko ilikuwa ni vichwa vyta nafaka mpya vilivyopondwa ([Wal 2:14](#)). Hakuna chachu au asali iliyokubaliwa kwenye mikate, ingawa bidhaa hizo zingeweza kukubaliwa kama sadaka ya malimbuko. Hazingeenda madhababuni bali zilitolewa kwa kuhani. Mtoaji alipaswa kuleta mikate au mikate midogo iliyotayarishwa kwenye hekalu. Kuhani angechoma konzi moja kwenye madhababu kama "sehemu ya kumbukumbu" yake (mstari [2](#)), akibakiza iliyobaki kwa chakula chake mwenyewe ([6:16; 7:9](#)). Lakini wakati kuhani alipokuwa akitoa sadaka ya nafaka kwa niaba yake mwenyewe, aliichoma yote kwenye madhababu ([6:22-23](#)).

Sadaka ya nafaka kawaida ilitolewa pamoja na kila sadaka ya kuteketezwa, hasa zile zinazohusiana na kalenda takatifu ([Hes 28-29](#)). Kiasi cha unga na mafuta kilitegemea mnyama anayechinjwa: sehemu tatu za efa ya unga na nusu hin ya mafuta kwa ng'ombe, sehemu mbili za efa na theluthi moja ya hin kwa kondoo dume, na sehemu moja ya efa pamoja na robo ya hin kwa mwanakondoo ([15:2-10](#)). Matukio mengine ya furaha kwa sadaka ya nafaka yalijumuisha utakaso wa mwenye ukoma ([Wal 14:10, 20-21, 31](#); kiasi kisicho julikana cha nafaka na ndege) na kukamilika kwa nadhiri ya Mnadhiri kwa mafanikio ([Hes 6:13-15](#)).

Sadaka za amani zilifuatwa kila mara na sadaka za nafaka ([Wal 7:12-14; Hes 15:4](#)). Kuhani alipokea moja ya kila jozi ya mikate au biskuti. Zilizobaki zilirudishwa kwa mtoaji ili ziliwe pamoja na nyama ya mnyama wa sadaka mahali alipochagua.

Kesi maalum ambapo sadaka kama hiyo ilitumika ilikuwa ni sehemu ya kumi ya efa ya unga wa shayiri inayohitajika katika ibada ya vivu. Haikupaswa kuwa na mafuta au ubani ([Hes 5:15, 18, 25-26](#)). Mtu maskini sana aliruhusiwa kuleta sehemu ya kumi ya efa ya unga laini bila mafuta au ubani kama sadaka ya dhambi ([Law 5:11-13](#)).

3. Sadaka ya kinywaji ([Hes 15:1-10](#)). Kiwango cha kawaida cha sadaka ya kinywaji kilikuwa robo ya hini ya divai kwa mwanakondoo, theluthi moja kwa kondoo dume, na nusu kwa fahali. Divai ([Kut 29:40](#)), pia inayoitwa "kinywaji chenye nguvu" ([Hes 28:7](#)), labda ilikuwa mbadala wa makusudi kwa damu iliyotumiwa na mataifa mengine ([Zab 16:4](#)). Sadaka ya kinywaji ilihesabiwa kama sadaka ya "harufu nzuri" ([Hes 15:7](#)). Kama ilivyokuwa kwa sadaka ya kuteketezwa, sadaka yote ya kinywaji ilitumika; hakuna kilichopewa kuhani ([28:7](#)).

Sadaka za kinywaji ziliambatana na sadaka ya kila siku ([Kut 29:40-41; Hes 28:7](#)) na sadaka ya sabato ([Hes 28:9](#)), pamoja na sikukuu ya Mwezi Mpya. Pia kuna rejea kwao kuhusiana na Pili na siku zinazofuata za Sikukuu ya Vibanda ([29:18, 21](#)); kwa siku ya kwanza kutokuwepo kwao kunaweza kuwa bila kukusudia. Hali hiyo hiyo inaweza kuwa kweli kwa Pasaka, Malimbuko, na Sikukuu ya Matarumbeta ([Hes 28:16-29:11](#); ring. [Eze 45:11](#)). Sadaka ya kinywaji ilihitajika kwa ibada zinazohitimisha nadhiri ya Mnaziri ([Hes 6:17](#)) lakini haikuhitajika kwa ajili ya kusafisha mwenye ukoma ([Wal 14:10-20](#)).

Sadaka za Ushirikiano

Dhabihu hizi ziliikuwa za hiari kwa mtoaji na kwa ujumla hazikuwa na kanuni isipokuwa kwa Mnadhiri ([Hes 6:17](#)) na Sikukuu ya Majuma ([Wal 23:19-20](#)). Mtoaji ambaye tayari alikuwa ametimiza mahitaji ya kiibada kwa ajili ya upatanisho na kujitolea binafsi aliruhusiwa kutoa sadaka ya ushirika. Sadaka za kuteketezwa mara nyingi zilifuatana na dhabihu za ushirika kama ishara ya kujitolea zaidi.

1. Sadaka ya Amani ([Wal 3; 7:11-36; Am 5:22](#)). Hii ni aina ya msingi ya sadaka zote za ushirika au za kijamii; zingine ni aina ndogo za sadaka ya Amani. Kwa upande wa utakatifu au ukomo, hazikuwa na mipaka mikali kama sadaka zingine. Wanyama kutoka kwenye kundi au mifugo, wa kiume au wa kike ([Wal 3:1, 6, 12](#)), waliruhusiwa. Masharti ya kawaida ya uhuru kutoka kwa dosari yalitumika, isipokuwa katika kesi ya sadaka ya hiari, ambapo mnyama angeweza kuwa na kiungo kimoja kirefu kuliko kingine ([22:23](#)). Mikate isiyo na chachu pia ilihitajika, angalau kwa sadaka ya shukrani ([7:12-13](#)) na ya Mnadhiri ([Hes 6:15-19](#)). Kila moja ya aina hizi tatu za sadaka za Amani itajadiliwa hapa chini, pamoja na sifa zao maalum.

Sehemu za kwanza za ibada—kuwasilisha na kuweka mkono—ziliikuwa sawa na zile za dhabihu nyingine. Hata hivyo, mnyama alichinjwa kwenye

mlango wa ua wa patakatifu na si upande wa kaskazini wa madhabahu ([Wal 3:1-2, 7-8, 12-13; 7:29-30](#)). Kuhani alikusanya damu na kuimwaga dhidi ya madhabahu kama alivyofanya na sadaka ya kuteketezwa ([3:2, 8, 13](#)). Viscera vilivyochanguliwa vilitolewa kama "harufu nzuri" ([3:3-5, 6-11, 14-16](#)).

Kuhani pia alipokea sehemu fulani ya sadaka. Aliruhusiwa kuila katika mahali popote palipo safi kiibada na kuigawana na familia yake ([Wal 7:14, 30-36; Hes 6:20](#)), tofauti na sehemu yake ya dhabihu nyingine, ambayo ilimbidi kula katika eneo maalum la hekalu ([Hes 18:10-11](#)). Alipokea moja ya mikate na kidari kama sadaka ya kutikisa na paja la kulia kama mchango kwa mtoaji. Hii ya mwisho inaitwa "sadaka ya kuinua"; neno la kitaalamu lillokuzwa kutoka mzizi unaomaanisha "kuwa juu" na kumaanisha "kile kinachoinuliwa." Sadaka ya kuinua haikuashiria aina maalum ya sherehe ya kidini.

Kitendo cha kiutamaduni cha sadaka ya amani kilimalizika kwa chakula cha mshikamano.. Isipokuwa sehemu zile kwenye madhabahu au zilizotolewa kwa kuhani, mwili wa mnyama ulirudishwa kwa mtu aliyetoea. Alitakiwa kuandaa kama mlo wa pamoja kwa ajili yake, familia yake, na Mlawi katika jamii yake ([Kumb 12:12, 18-19](#)). Hii ilihitajika kufanyika katika patakatifu rasmi ([Kumb 12:6-7, 11-12, 15-19](#); taz. [1 Sam 1:3-4](#)) na washiriki walipaswa kufuata sheria kali za usafi ([Wal 7:19-21; 19:5-8](#)). Hii inaweza kulinganishwa na kuchinja kimila kwa ajili ya karamu ambayo iliruhusiwa kwenye madhabahu yoyote ya mtaa ([Kumb 12:16, 20-22](#)). Nyama ya sadaka ya shukrani ilipaswa kuliwa siku hiyo hiyo ya dhabihu ([Law 7:15](#)), wakati ile ya sadaka ya nadhiri au ya hiari ingeweza kumalizwa siku inayofuata (mstari wa [16-18](#)). Kilichobaki basi kilipaswa kuchomwa kabla ya muda kuisha.

Kuna matukio matatu tu ambapo kuna mahitaji maalum ya sadaka ya Amani: katika Sikukuu ya Majuma ([Wal 23:19-20](#)), baada ya kukamilika kwa nadhiri ya Mnaziri ([Hes 6:17-20](#)), na wakati wa kuwekwa kwa ukuhani ([Ex 29:19-22, 28](#)). Matukio mengine ya ibada ya umma yalijumuisha uzinduzi wa hekalu ([1 Wafalme 8:63; 2 Nyak 7:5](#)). Matukio ya kitaifa yaliyosababisha sadaka ya Amani yalikuwa ni hitimisho la mafanikio ya kampeni ya kijeshi ([1 Sm 11:15](#)), mwisho wa njaa au tauni ([2 Sm 24:25](#)), uthibitisho wa mgombea wa kitu cha enzi ([1 Wafalme 1:9, 19](#)), au wakati wa uamsho wa kidini ([2 Nyak 29:31-36](#)). Katika ngazi ya eneo, zilitolewa katika mkutano wa kila mwaka wa

familia ([1 Sm 20:6](#)) au matukio mengine ya sherehe, kama vile mavuno ya matunda ya kwanza ([Ex 22:29-31; 1 Sm 9:11-14, 22-24; 16:4-5](#)).

2. Sadaka ya kutikisa. Sehemu ya kwanza ya sadaka ya Amani ilitikisa mbele za Bwana ili kuashiria kwamba kuhani alikuwa akiila kama mwakilishi wa Mungu (harakati halisi inaonekana ilifanana na kutumia msumeno au fimbo, [Js 10:15](#)). Neno hilo la kiufundi, "sadaka ya kutikisa," pia lilitumika kwa aina nyingine za sadaka: metali za thamani zilizotolewa kwa ajili ya kutengeneza vifaa vya kidini ([Kut 35:22; 38:29](#)) na sadaka ya hatia ya mwenye ukoma aliyeponya ([Wal 14:12](#)).

3. Sadaka ya hiari. Zawadi hizi, zilizoletwa kwenye makusanyiko matakatifu yaliyofanyika mara tatu kwa mwaka ([Kut 23:16; 34:20; Kumb 16:10, 16-17; 2 Mambo ya Nyakati 35:8; Ezra 3:5](#)), zilikuwa za hiari ([Wal 7:16; 22:18, 21-23; 23:28; Hes 15:3; 29:39; Kumb 12:6, 17](#)). Kama sadaka ya hiari, sadaka hii ingeweza kuwa ya kuteketezwa badala ya sadaka ya Amani ([Wal 22:17-24; Eze 46:12](#)). Ikiwa ilikuwa ya mwisho, nyama ingeweza kuliwa siku ya pili lakini ilibidi ichomwe kabla ya siku ya tatu ([Wal 7:16-17](#)). Tofauti na baadhi ya sadaka za Amani, mnyama anayechinjwa angeweza kuwa na kiungo kimoja kirefu zaidi kuliko kingine ([22:23](#)).

4. Kutoa usakinishaji. Neno hili la Kiebrania linahusu mipangilio ya mawe ya thamani ([Kut 25:7; 35:9, 27; 1 Mambo ya Nyakati 29:2](#)), hivyo "usakinishaji" ni tafsiri inayofaa. Ilikuwa na uhusiano na "kujaza mkono," kitendo cha kiibada kilichomtawaza mtu kwa huduma ya kiungu ([Kut 28:41; taz. 32:29](#)) na kilihitaji usafi wa kiibada na kujitolea kiroho ([2 Mambo ya Nyakati 29:31](#)). Maelezo ya sherehe ya awali katika usakinishaji wa kuhani wa kwanza yanaelezwa katika vifungu viwili ([Kut 29:19-34; Wal 8:22-32](#)).

Tazama pia Upatanisho; Kanuni za Usafi na Uchafu; Sikukuu na Sherehe za Israeli; hema; hekalu.

Safari

Safari katika nyakati za kibiblia inahusu harakati za watu ndani na kati ya maeneo wakati wa vipindi vilivyoolezwa katika Agano la Kale na Agano Jipy. Safari hizi zilifanywa kwa kawaida kwa madhumuni ya kidini, kibiashara, au kijeshi.

Katika nyakati za kibiblia, barabara zilikuwa ngumu na wakati mwingine hazikupitika kwa urahisi. Safari za baharini zilifanywa kwa meli ndogo, ambazo kawaida zilikuwa na wafanyakazi

wa kijeshi na kibiashara. Meli hazikutumiwa mara nyingi kwa safari za kawaida za watalii. Kwa sababu ya ugumu wa kusafiri, raia wa kawaida walikuwa na tabia ya kubaki katika maeneo yaliyopunguzwa. Mara kwa mara, kulikuwa na uhamiaji wa vikundi. Wakati mwingine watu walisafiri kwa ajili ya sherehe za kidini au walikimbia vita au njaa.

Safari katika Nyakati za Agano la Kale

Hadithi kadhaa zinaonyesha watu wa Israeli wakihama maeneo yaliyopigwa marufuku ili kulisha mifugo yao. Ndugu zake Yosefu walichukua mifugo kutoka kusini mwa nchi hadi Shekemu na kisha hadi Dothani ([Mwanzo 37:12-17](#)). Hii ilikuwa safari ya kilomita 96.5 (maili 60). Daudi alisafiri kuzunguka Palestina na hata akaenda Moabu ([1 Samweli 22:3](#)). Wadani walihama kutoka nyumbani kwao kusini magharibi mwa Yerusalemu hadi kaskazini, kusini tu mwa Milima ya Lebanoni ([Waamuzi 18](#)).

Mifano ya kusafiri kwa ajili ya malisho bora, uhamiaji, na ulinzi ni za kawaida. Wasafiri walitembea kwa kawaida, ingawa wakati mwingine watu walipanda punda au kuwatumia kama wanyama wa kubeba mizigo. Ng'ombe waliweza kubeba mizigo mizito na wakati mwingine watu ([Mwanzo 46:5](#)). Baadaye, ngamia alitumiwa kwa ujumla kwa ajili ya kusafiri ([1 Wafalme 10:2; 2 Wafalme 8:9](#)). Kidogo kinajulikana kuhusu sehemu za kupumzika kwa wasafiri katika nyakati za Agano la Kale. Kuna marejeleo machache tu ya "mahali pa kulala" (*malon* kwa Kiebrania) katika simulizi za Agano la Kale ([Mwanzo 42:27; 43:21; Kutoka 4:24](#)).

Kusafiri katika Enzi za Agano Jipy

Watu katika ulimwengu wa Kirumi walikuwa wakisafiri mara kwa mara:

- Kutekeleza majukumu ya kidini wakati wa sherehe,
- kwa ajili ya biashara,
- kwa usimamizi wa serikali, na
- kwa ajili ya matumizi ya kijeshi.

Wamishonari wa Kikristo wa awali pia walisafiri sana.

Warumi walikuwa na mamlaka na barabara za mawe zilizotengenezwa vizuri, ambazo zilifanya safari kuwa salama na ya haraka kiasi. Njia za

usafiri ziliboreshwa zaidi ya zile zilizojulikana katika nyakati za Agano la Kale. Watu wangeweza kusafiri umbali mrefu ndani ya Dola ya Kirumi kuitia barabara nzuri na kwa usalama wa kulinganisha. Usafiri wa baharini bado ulikuwa hatari, kutokana na upepo, dhoruba, na maharamia ([Matendo 15:39; 18:18-22; Warumi 15:24-25; 2 Wakorintho 11:25-26](#)). Safari ya baharini ya Paulo kwenda Rumi, kwa mfano, ilikuwa hatari ([Matendo 27:1-28:14](#)).

Agano Jipy linataja safari kadhaa kwa miguu:

- Maria alisafiri kutoka Galilaya kwenda Judea kumtembelea Elizabeti ([Luka 1:39-40, 56](#)).
 - Mtoto Yesu alizaliwa Bethlehemu wakati wa sensa ([Luka 2:1-7](#)).
 - Yesu aliletwa Yerusalemu ili kuti sheria ya utakaso ya Kiyahudi ([Luka 2:22](#)).
 - Yosefu na Maria walifanya ziara ya kila mwaka ya Pasaka ([Luka 2:41-51](#)).
 - Safari nyingine zimetajwa ([Yohana 2:13; 5:1; 7:1-10; 12:1](#)).
 - Yesu mwenyewe alisafiri hadi Yeriko kutoka Galilaya ([Marko 1:1-11](#)) na pia hadi maeneo ya Tiro na Sidoni ([7:24](#)).
 - Yesu alitembelea Samaria zaidi ya mara moja ([Luka 17:11; Yohana 4:4](#)).
 - Safari ya mwisho ya Yesu kuelekea Yerusalemu ilipitia Yeriko na kisha kupanda milimani hadi Yerusalemu ([Marko 10:1, 46; 11:1](#)).
- Safari ya mwisho ya Yesu baada ya ufufuo ilikuwa kwenda Emau ([Luka 24:13-35](#)).

Paulo alisafiri baharini katika kila safari yake ya kimishonari ([Matendo 13:1-14; 15:41-18:22; 18:23-21:17](#)). Mara nyingi alisafiri na marafiki. Pia alifanya safari nyingi kwa miguu katika Palestina, Asia Ndogo, na rasi ya Ugiriki.

Lakini si safari zote zilifanya kwa miguu katika nyakati za Agano Jipy. Watu mara nyingi walisafiri kwa kupanda punda. Yesu aliwahi kupanda kutoka Bethfage hadi Yerusalemu, safari fupi lakini yenye maana kubwa ([Mathayo 21:2-7; Marko 11:1-11; Yohana 12:12-15](#)). Wakati Yosefu aliposafiri na

mke wake mjamzito, Maria, kwenda Bethlehemu kwa ajili ya sensa wakati wa kuzaliwa kwa Yesu, Maria huenda alipanda punda. Towashi wa Kietiopia alikuwa akipanda gari la farasi baada ya kuabudu Yerusalemu na alijunga na Filipo aliyejkuwa akisafiri kwa miguu ([Matendo 8:26–38](#)). Askari wa Kirumi walitembea na pia walitumia farasi kwa kusafiri. Wakati Paulo alipopelekwa Kaisaria kutoka Yerusalemu, farasi waliandaliwa kwa ajili yake ([23:23–24](#)).

Barabara na Njia za Bahari

Barabara ziliwuwa muhimu katika maendeleo, uundaji wa ardhi, na historia ya Palestina. Palestina ilikuwa daraja kati ya Misri na vituo vya ustaaarabu na biashara katika Mashariki ya Kati. Barabara nydingi ziliwuwa na umuhimu wa kimkakati kwa matumizi ya kibashara na kijeshi. Baadhi ya barabara ziliwuwa muhimu kama njia za mahujaji ili kurahisisha safari kwenda kwenye vituo vya kidini kama Yerusalemu. Barabara katika nyakati za Biblia ziliwuwa za aina tatu kuu:

1. barabara za kimataifa zenyne umbali mrefu
2. barabara za umbali wa wastani ndani ya kanda
3. barabara katika kila eneo au jimbo

Barabara kubwa za Kimataifa

Barabara kubwa za kimataifa ziliunganisha pwani ya Mediterania na Bonde la Tigris kaskazini na Mesopotamia kusini. Baadhi ziliunganisha Mesopotamia na Asia Ndogo. Nyingine zilielekea kusini hadi Misri, ama kando ya pwani au mashariki mwa Mto Jordani na Bahari ya Chumvi na kuvuka Rasi ya Sinai.

Njia za biashara ziliwuwe kati ya Anatolia na Ashuru mapema katika milenia ya pili Kabla ya Kristo (KK). Njia kuu ya biashara ilianzia Mesopotamia ya kaskazini hadi Misri, ikijulikana kama Barabara ya Mfalme. [Mwanzo 14](#) inarejelea kampeni ya kijeshi iliyoanzishwa ili kufanya Barabara ya Mfalme kuwa salama zaidi kwa wasafiri.

Wavamizi wa kijeshi na wasafiri kutoka Babeli, Ashuru, na Uajemi walivuka Syria, kisha wakageukia Kusini kuelekea Palestina na Misri. Kadiri Ugiriki na Rumi zilivyoongezeka kwa nguvu na ushawishi, Mashariki ya Kati ilifungua mtandao mwingine wa barabara kwa watu wa mashariki.

Hadi nyakati za Kirumi, barabara hazikuwa na uso wa mawe bali ziliwuwa njia zilizotengenezwa. Ziliwuwa mbovu sana na wakati mwingine zenyne mwinuko. Katika hali ya hewa ya mvua, barabara ziliwuwa hazipitiki katika maeneo mengi. Hata hivyo, ziliwuwa zimebekwa alama vizuri na "alama za njia" na "vielekezi" ([Yeremia 31:21](#)).

Warumi walijenga barabara muhimu zenyne misingi imara na vitalu vikubwa vya mawe tambarare juu ya uso. Barabara za Kirumi bado zinaweza kuonekana katika maeneo mengi ya Mashariki ya Kati na Ulaya. Alama za umbali au mawe ya maili yaliwekwa kando ya barabara.

Barabara za Kimataifa Kaskazini hadi Kusini Palestina

Barabara zilizounganisha nchi za kaskazini na Misri zilipitia Palestina, ambayo ilikuwa daraja la asili la ardhi. Kulikuwa na barabara kuu tatu:

- Barabara ya pwani ilianzia Dameski. Ilipitia Hazori, ikavuka uwanda wa Esraelon kupitia Njia ya Megido. Kisha barabara ilishuka pwani, ikapita Gaza na kuingia Misri. Hii huenda ilikuwa "njia ya bahari" ([Isaya 9:1](#)).
- Barabara ya Sinai ilianzia Misri na kuelekea kusini mwa Negebu. Kisha, iliwapeleka wasafiri hadi Kadeshi, Beer-Sheba, Hebron, Yerusalemu, Shekemu, Aka, Tiro, na Sidoni.
- Barabara ya Bahari ya Shamu iliingia eneo la Palestina kutoka Ghuba ya Aqaba. Bandari ya kale ya Elathi na bandari ya Solomoni ya Esion-geberi ziliwuwa hapa ([Hesabu 33:35; 2 Mambo ya Nyakati 8:17](#)). Kutoka hapo, ilipitia maeneo ya milimani ya Transyordani. Ilivuka mabonde marefu na kisha kusafiri kaskazini kupitia eneo la Haurani hadi Dameski. Hii ilikuwa barabara iliyotumiwa na misafara kutoka Waarabu wa kusini hadi Dameski, Barabara ya Mfalme ya kale ([Hesabu 20:17; 21:22](#)).

Kulikuwa na barabara nydinge za kaskazini-kusini zenyne umuhimu mdogo. Barabara moja ya pwani ilianzia Yafa kupitia Kaisaria na Dori hadi Aka, ambapo iliungana na barabara ya Sinai. Barabara

hii haikuwa muhimu sana hadi nyakati za Warumi, wakati bandari ya Kaisaria ilijengwa.

Marshes katika tambarare ya Sharoni zilisababisha matatizo mengi. Tambarare ya Esdraelon pia ilikuwa na mabwawa na ilikatiza barabara kuelekea kaskazini katika misimu mibaya. Kujenga barabara iliyoinuliwa kwenye sehemu zenye mabwawa kulifanya barabara ziweze kupitika zaidi katika misimu yote. Barabara nyingine ilielekea kaskazini kutoka Hazori, ikijitenga na barabara kuu kuelekea Dameski. Barabara ya Bonde la Yordani ilizunguka sehemu ya kusini magharibi ya Galilaya na kuelekea chini ya Bonde la Yordani hadi Yeriko.

Barabara za Mashariki hadi Magharibi

Barabara kadhaa muhimu zilikuwa zinaelekea mashariki-magharibi, zikikatiza barabara kubwa zinazoelekea kaskazini.

- Barabara moja kama hiyo ilianzia Gaza kuelekea Beer-Sheba na kisha ikaendelea chini ya Arabah, na tawi lingine kuelekea Petra.
- Nyingine ilitoka Ashkeloni, ikapitia Gathi, hadi Hebron na ikaendelea hadi Engedi kwenye Bahari ya Chumvi.
- Barabara nyingine ilitoka Yafa kuelekea mashariki kupitia bonde la Aiyaloni ([Yoshua 10:6-14](#)) hadi Betheli na kuendelea Yeriko.
- Barabara moja iliyotumika sana ilitoka Yafa hadi Shekemu, ikavuka Yordani huko Adamu ([Yoshua 3:16](#)) na kuingia Gileadi katika Transyordani.
- Barabara nyingine zilianzia Aka kuelekea mashariki hadi Galilaya na pia kando ya pwani hadi Tiro na Sidoni. Kulikuwa na barabara nyingi za mashariki-magharibi zilizouanganisha sehemu mbalimbali za Palestina. Katika nyakati za Kirumi, wakati harakati za haraka za majeshi zilikuwa muhimu, baadhi ya barabara za zamani ziliboreshwa na mpya zilijengwa.

Njia za Bahari

Ingawa watu wengine wa eneo hilo kama Wafinisnia walitegemea safari za baharini, watu wa Israeli walitumia njia za bahari mara chache. Wakati Solomoni alipanga kutuma meli chini ya Bahari ya Shamu kwenda Ofiri ([1Wafalme 9:26-28](#)), alitumia mabaharia Wafinisnia. Yehoshafati alipanga safari kama hiyo, lakini meli zake zilivunjika ([22:48-49](#)). Usafiri wa pwani katika nyakati za Agano la Kale ulikuwa mikononi mwa Wafili na Wafinisnia. Kulikuwa na bandari kadhaa kando ya pwani ya Bahari ya Mediterania, kama Gaza, Yafa, Dori, na Aka, lakini hakuna iliyochukuliwa kuwa bandari nzuri. Kulikuwa pia na njia za baharini zinazouanganisha pwani ya Mediterania na Misri na Tarshishi ya mbali (labda Spania). Maji mengine ya pwani yalikuwa Ghuba ya Aqaba na bandari zake mbili:

- Esion-geberi katika Transyordani
- Elathi iko magharibi mwa Yordani.

Msafara wa Solomoni ulitumia Esion-Geberi kama bandari yake kuu.

Biashara ilibadilika katika nyakati za Agano Jipy. Mashariki ya Kati ilitengeneza bidhaa nyingi za biashara zilizotumiwa na watu wa magharibi zaidi, hasa Warumi. Aleksandria huko Misri na Antiochia huko Siria zilishughulikia mizigo na wasafiri. Bandari ndogo kama zile za Palestina na nyingine nyingi kuzunguka pwani ya Asia Ndogo zilitoa hifadhi kwa meli. Njia ya ardhi ilijengwa kuvuka rasi yenye upana wa kilomita 8 (maili tano) huko Korintho. Boti ndogo zilivutwa nchi kavu ili kuepuka safari ya kilomita 321.8 (maili 200) kuzunguka rasi ya Ugiriki.

Hata meli kubwa katika nyakati za Agano Jipy ziliwa katika hatari kutokana na upepo na dhoruba baharini ([Matendo 27](#)). Safari za baharini zilipunguzwa hadi wakati ambapo hatari ya dhoruba ilikuwa ndogo, takriban kutoka Novemba hadi Machi. Usafiri wa baharini uliotegemea biashara katika Bahari ya Mediterania ulikuwa juu katika misimu inayofaa. Meli za nafaka zilivuka mara kwa mara kutoka Rumi hadi Misri na kuelekea mashariki.

Meli ziliwa zinaendeshwa kwa nguvu ya tanga. Wakati ilipohitajika, makasia yaliyotumiwa na watumwa yalitoa nguvu ya ziada. Meli za kale zilizozama na maelezo katika fasihi ya Kilatini na Kigiriki yanaonyesha ukubwa wa meli hizi. Bandari kavu ya zamani yenye urefu wa mita 39.6 (futi 130) iliyopatikana karibu na Athene ilitumika kwa meli za kivita za Kigiriki, ambazo ziliwa ndogo kuliko meli za mizigo. Mwandishi wa Kirumi Lucian anataja meli ya nafaka ya Alexandria yenye urefu wa mita 54.9 (futi 180). Meli kubwa kama hiyo ingekuwa na uwezo wa kubeba takriban tani za metri 1,088.6 (tani 1,200). Meli ya Paulo ilibeba watu 276 ([Matendo 27:37](#)). Archaeology ya kisasa ya chini ya maji inaendelea kutoa taarifa zaidi kuhusu meli za kale.

Sababu za Kusafiri

Sababu kuu ya kusafiri katika nyakati za Agano Jipy ilikuwa biashara. Usafiri huu haukuhusu tu kuhamisha bidhaa; watu walifanya kazi kama mawakala, wasimamizi, wakata bima wa mizigo, mabenki, na zaidi. Kazi nyingi zilihusiana na kununua, kusafirisha, na kusambaza mizigo.

Watu wengi pia walisafiri kwa sababu za kijeshi. Kazi za kijeshi zilizohusisha kusafiri zilijumuisha:

- Uchunguzi na Utafiti
- kuhakikisha ugavi
- kuandaa makazi ya wanajeshi,
- kusafirisha askari na vifaa

Wasafiri wengine walikuwa wafanyabiashara wakihamisha maeneo ya kazi yao, kama Akila na Priskila ([Matendo 18:2-3](#)). Akila alisafiri kutoka Pontio kwenye Bahari Nyeusi hadi Rumi. Kisha, wakati wa mateso, Akila na mkewe walikimbilia Korintho. Sababu nyingine ambazo watu wangweza kusafiri ni pamoja na:

- Watu waliokuwa kwenye hija ya kidini walisafiri kwa nchi kavu au baharini. Wayahudi kutoka nchi mbalimbali walisafiri kwenda Yerusalem kwa ajili ya sherehe za kila mwaka za Pasaka (linganisha [Matendo 2:5-11](#)). Watu wasio Wayahudi walitembelea vituo vya kidini huko Efeso, Athene, na Eleusis, ambako kulikuwa na mahekalu muhimu. Mahekalu madogo pia yaliwawutia mahujaji.
- Wafundi na wajenzi walisafiri ili kukidhi mahitaji ya ujenzi mpya. Vifaa vya ujenzi vililijitajika kuhamishwa hadi maeneo ya ujenzi.
- Baadhi ya watu walifanya safari kwa sababu za kiafya. Walikwenda kwenye mahekalu maarufu kwa miujiza ya uponyaji au kufurahia faida za chemchemi za moto kama zile za Kapernaumu au Tiberia.
- Wanariadha walisafiri kwenda kwenye vituo vikuu kwa ajili ya mashindano muhimu kama Michezo ya Olimpiki. Umati wa watu ulisafiri kuhudhuria matukio ya mashindano.
- Baadhi ya wasafiri walikuwa wanafunzi au walimu wakielekea kwenye vituo vikuu vya kujifunzia.
- Wajumbe rasmi walisafiri wakiwa na nyaraka muhimu za serikali na biashara.

Licha ya shughuli zote hizi, idadi kubwa ya raia wa kawaida hawakusafiri zaidi ya maili chache kutoka makwao.

Safari ya Siku

Njia ya kukadiria umbali katika nyakati za Biblia. Safari ya siku moja ilikuwa takriban kilomita 32.2 (maili 20) lakini ilitegemea mambo kama vile njia ya kusafiri, eneo, na hali ya hewa. [Kutoka 3:18](#), [Hesabu 11:31](#), [1 Wafalme 19:4](#), na [Luka 2:44](#) zote zinataja safari ya siku moja.

Maandiko pia yanataja safari ya siku ya Sabato ([Matendo 1:12](#)). Safari ya siku ya Sabato ilikuwa labda karibu kilomita moja (3500 futi).

tazama Safari ya Siku ya Sabato.

Safari ya Siku ya Sabato

Kanuni inayotokana na maandiko ya Kiyahudi inayopunguza safari siku ya Sabato. Marufuku dhidi ya kazi siku ya Sabato ilitafsiriwa kuzuia safari ndefu ([Kut 16:27-30](#)). Mtu aliruhusiwa kusafiri dhiraa 2,000 (takriban nusu maili, au mita 900; *tazama Yosh 3:4*, nlt mg) lakini si zaidi ya hapo. Hii iliamuliwa na umbali kati ya sanduku na watu waliokuwa wakilifuata ([Yosh 3:4](#)) au kutoka kwenye malisho hadi miji ya Walawi ([Hes 35:4-5](#)). Hivyo, katika tukio la kwanza, mtu hangeenda mbali zaidi kuabudu au katika tukio la pili kulisha mnyama. Marejeo pekee ya kibiblia yanaelezea umbali kutoka Mlima wa Mizeituni hadi Yerusalem (ambao, kulingana na Yosefu, ulikuwa yadi 1,000 hadi 1,200, au mita 914.4 hadi 1,097.3) kuwa "matembezi ya siku ya Sabato" ([Matendo 1:12](#)).

Marabi walibuni njia za kuongeza umbali angalau mara mbili. Mtu angweza kuanzisha makazi yake umbali wa dhiraa 2,000 kwa kubeba chakula cha kutosha milo miwili: moja kuliwa na nyingine kuzikwa—hivyo kuweka makazi ya muda. Vinginevyo, angweza kutazama eneo lililo umbali wa dhiraa 2,000 kama makazi yake halali kwa ajili ya Sabato. Angweza, peke yake au kwa pamoja na marekebisho yaliyotangulia, kuona mji mzima kama makazi yake na hivyo kuhesabu safari ya siku ya Sabato kutoka mipaka ya kijiji.

Tazama pia Sabato.

Safira

Mwanachama wa kanisa la Yerusalem na mke wa Anania ([Matendo 5:1](#)).

Tazama Ananiasi #1.

Sala

Maombi ni kumwelekeza Mungu na kumwomba. Kumuomba Mungu au miungu ni jambo linalopatikana katika dini nyingi, kama si zote,

lakini hapa tutazingatia tu mafundisho ya Biblia na baadhi ya athari zake.

Ufafanuzi maarufu wa sala ya Kikristo ni: "Kuwasilisha matamanio yetu kwa Mungu, kwa mambo yanayokubaliana na mapenzi yake, kwa jina la Kristo, pamoja na ungamo la dhambi zetu, na shukrani kwa rehema zake" (*Katekisimu Fupi ya Westminster*).

Sala ya Kikristo ni matokeo ya mchakato mrefu wa mabadiliko na maendeleo katika uhusiano wa Mungu na wanadamu, kama inavyoonyeshwa na uchunguzi wa maandiko ya Biblia.

Sala katika Agano la Kale

Binadamu walioumbwa upya kwa ajili ya ushirika na Mungu waliishi katika ushirika wa karibu naye. Dhambi ilivunja uhusiano huu wa karibu na wa moja kwa moja. Hata hivyo, wakati Bwana alipounda agano lake na Abrahamu ([Mwa 15](#)), uhusiano kati ya washirika wa agano ulifunguliwa tena. Sala ya Abrahamu kwa Sodoma na Gomora (sura ya [18](#)) ni mchanganyiko wa ajabu wa ujasiri na uvumilivu na ni utambuzi wa udogo na uduni wake ikilinganishwa na Mungu. Jambo hilo hilo linaweza kusemwa kuhusu mapambano ya Yakobo na malaika huko Peniel. (sura ya [32](#)). Lakini ujasiri na uwazi havipaswi kuchanganywa na urafiki wa karibu. Sala ya kibiblia inajulikana kwa ukweli kwamba kuna umbali kati ya Muumba na kiumbe kutokana na dhambi za binadamu, unaovukwa tu kwa neema ya Mungu. Msingi wa mtu kumkaribia Mungu katika sala si kamwe tu "kutafuta kwa mtu Mungu" bali ni mpango wa neema wa Mungu, kuanzishwa kwa agano, na ahadi ya msaada na ukombozi kwa msingi wa agano hilo. Ni uhusiano huu wa agano unaotoa *ruhusa* ya sala. Hivyo, katika nyakati za mababu, sala iliunganishwa na dhabihu na utii.

Kuanzishwa upya kwa ufahamu wa kitaifa wa Israeli wakati wa ukombozi wao kutoka Misri kunaashiria awamu nyininge katika maendeleo ya kibiblia. Mose hakuwa tu kiongozi wa kisiasa wa Israeli bali pia mpatanishi na mwombezi wao aliyechaguliwa na Bwana. Mara kwa mara anasema "analiombea jina la Bwana" mbele ya changamoto za kibinadamu za safari ya nyikani na kutoamini na kutotii kwa watu wake. Kuombea jina la Bwana haipaswi kufikiriwa kama uchawi bali kama ukumbusho kwa Mungu wa jinsi alivyojifunua mwenyewe. (Ufunuo wa Mungu mwenyewe kwa Mose katika kijiti kilichokuwa kinawaka moto ni wa msingi katika kuelewa jambo hili.) Katika ufunuo huu, Mungu alitoa ahadi kwa watu wake, na

katika maombi, Mose alimtegemeza Mungu kwa ahadi hizo. Mose hakuwa mwombezi wa pekee. Haruni, Samweli, Solomoni, na Hezekia walikuwa miongoni mwa wale waliowaombea watu.

Pamoja na kuundwa kwa ukuhani na kuanzishwa kwa ibada ya taratibu ya hema na baadaye hekalu, ibada ya Mungu inaonekana kuwa na sifa ya umbali. Kuna dalili chache kwamba watu waliomba Mungu kibinagsi, na—isipokuwa [Kumbukumbu la Torati 26:1-15](#)—hakuna kitu kuhusu maombi katika maagizo yote ya ibada yaliyotolewa kwa watu. Hata hivyo, kuna dalili katika Zaburi kwamba dhabihu na maombi yangeunganishwa pamoja ([Zab 50:7-15; 55:14](#)). Baadhi ya Zaburi ni za kushangaza kwa jinsi ambavyo matatizo ya kibinagsi yanatambuliwa, yakiongoza kwenye "mabishano na Mungu" na hatimaye kutatua mgogoro (kwa mfano, [Zab 73](#)).

Manabii walikuwa watu waliokuwa wakiomba, na inaonekana kwamba Neno la Mungu lilikuja kwa kupitia maombi ([Isai 6:5-13; 37:1-4; Yer 11:20-23](#)). Huduma ya Yeremia ilijulikana kwa nyakati za migogoro katika maombi ([Yer 18:19-23; 20:7-18](#)) pamoja na nyakati za utulivu zaidi za ushirika na Mungu ([10:23-25; 12:1-4; 14:7-9; 15:15-18](#)). Wakati wa uhamisho, na kuanzishwa kwa sinagogi, sala ya pamoja yakawa sehemu ya ibada ya Kiyahudi. Baada ya uhamisho, kulikuwa na msisitizo juu ya hiari katika maombi na juu ya hitaji la ibada kuwa zaidi ya kimitambo na ya kawaida ([Nehe 2:4; 4:4, 9](#)).

Sala katika Agano Jipy

Mafundisho ya Agano Jipy kuhusu sala yanaongozwa na mfano na mafundisho ya Kristo mwenyewe. Kutegemea kwake kwa Baba yake katika kazi yake ya upatanishi kunaonyeshwa katika sala zake za mara kwa mara, zikifikia kilele katika sala yake ya Kuhani Mkuu ([Yoh 17](#)) na maumivu ya Gethsemane pamoja na sala kutoka msalabani. Mafundisho yake kuhusu sala, hasa katika Mahubiri ya Mlimani, yanapaswa kueleweka kama yanavyotofautiana na desturi za Kiyahudi za wakati huo, siyo na maadili ya Agano la Kale. Sala ni maonyesho ya tamaa ya dhati. Si ya kumjulisha Mungu mambo ambayo hajui, na uhalali wa sala hauathiriwi na urefu au kurudiwa. Sala ya faragha inapaswa kuwa ya busara na siri ([Mt 6:5-15](#)).

Mifano ni chanzo kingine muhimu cha mafundisho ya Kristo, zikisisitiza uvumilivu katika maombi ([Luka 18:1-8](#)), unyenyekevu na unyofu (aya [10-14](#)), na uthabiti ([11:5-8](#)). Chanzo cha tatu cha mafundisho ni Sala ya Bwana. Kuna mchanganyiko

wa uwazi ("Baba yetu") na umbali ("uko mbinguni. Jina lako litukuzwe"). Maombi yaliyotolewa katika Sala ya Bwana yanahusu kwanza Mungu, ufalme wake na utukufu wake, na kisha mahitaji ya wanafunzi ya msamaha, msaada wa kila siku, na ukombozi. Wakati mwengine, inaonekana kutoka kwa mafundisho ya Bwana wetu kwamba chochote kinachoombwa kitapewa bila kizuizi. Hata hivyo, mafundisho kama hayo yanapaswa kueleweka kwa mwanga wa mafundisho ya Kristo kwa ujumla kuhusu maombi ("Ufalme wako uje. Mapenzi yako yatimizwe duniani kama ilivyo mbinguni").

Kristo alisema kwamba wakati Roho Mtakatifu, Mfariji, atakapokuja, wanafunzi wangeomba kwa Baba kwa jina la Kristo ([Yoh 16:23-25](#)). Kwa hivyo, tunagundua kwamba baada ya kuja kwa Roho siku ya Pentekoste, kanisa la awali lilijulikana kwa maombi ([Matendo 2:42](#)) chini ya uongozi wa mitume ([6:4](#)). Kanisa linamsifu Mungu kwa zawadi ya Mwana wake na Roho wake, na linaomba Mungu wakati wa shida ([4:24; 12:5, 12](#)).

Ni katika maandiko ya Paulo ambapo teolojia ya maombi imeendelezwa kwa kina zaidi. Muumini wa Agano Jipyä ni mwana, si mtumishi tu. Roho ambaye, kutokana na ushindi wa Kristo, amekuja kwa kanisa ni Roho wa kufanywa wana, akimwezesha Mkristo kumjia Mungu kama Baba yake, akiwa na mahitaji yake yote. Mionganoni mwa mahitaji haya, katika mawazo ya mtume, ni kuimarisha imani katika Kristo, upendo kwa Mungu, na kuthamini kwa kina upendo wa Mungu kwa kurudi ([Efe 3:14-19](#)). Maombi ni sehemu ya silaha ya Mkristo dhidi ya mashambulizi ya kishetani ([6:18](#)), huduma yenye ufanisi ya Neno la Mungu inategemea maombi ya watu wa Mungu (aya [18-19](#)), na Mkristo anahimizwa kuomba kwa ajili ya mambo ya aina zote, kwa shukrani ([Fil 4:6](#)), na hivyo kuwa huru kutokana na wasiwasi. Mfano wa Paulo mwenyewe katika maombi ni wa kufundisha kama vile mafundisho anayotoa.

Sala ya Mkristo yamejikita, kwa makusudi, katika maombezi ya Kristo; kwa upande wa mtu binafsi, yanasaidiwa na Roho Mtakatifu. Kanisa ni ufalme wa makuhanii, likitoa dhabihu za kiroho za sifa na shukrani ([Waeb 13:15; 1 Pet 2:5](#)), Lakini Kristo ndiye Kuhani Mkuu Mkubwa. Fikra hii imeelezwa kikamilifu katika Waembrania. Kwa sababu ya huruma ya Kristo kwa binadamu, nguvu ya kazi yake ya kuombea (yaani ushindi wa dhabihu yake), na ubora wake juu ya ukuhani wa Kale wa WaAroni, kanisa linasisitizwa kumkaribia Mungu kwa ujasiri, kupata neema pale inapohitajika ([Waeb 4:14-16; 9:24; 10:19-23](#)). Hapana mahali

katika Agano la Kale au Agano Jipyä ambapo kuna himizo la kuomba kwa watu wengine isipokuwa Mungu. Hakuna mahali katika Maandiko ambapo inaashiria kuwa kuna mpatanishi mwengine kati ya Mungu na watu isipokuwa Kristo.([1 Tm 2:5](#)).

Sehemu za Sala

Ingawa maombi ni shughuli ya kujitolea ambapo mtu anayesali anajipeleka kwa Mungu, inawezekana kutofautisha vipengele mbalimbali katika maombi, kama itakavyodhahirika kutoka kwa mjadala wa data za kibiblia. *Sifa* inahusisha utambuzi wa Mungu ni nani na anachofanya. Ni "kumpa Mungu utukufu," si kwa maana ya kuongeza utukufu wake, jambo ambalo haliwezekani, bali kwa hiari (na inapofaa, hadharani) kumtambua Mungu kama Mungu. Maonyesho ya kawaida ya sifa kama hizo yanapatikana katika Zaburi ([Zab 148; 150](#)). Wakati utambuzi wa wema wa Mungu unahusiana na kile alichofanya kwa yule anayesali, au kwa wengine, basi maombi ni ya *shukrani*, kwa maisha yenye, kwa matumizi na uzuri wa ulimwengu wa kimwili, kwa Kristo na manufaa yake (tazama [2 Kor 9:15](#)), na kwa majibu maalum ya maombi. *Ungamo* la dhambi linatambua utakatifu wa Mungu na mamlaka yake ya juu ya kimaadili, pamoja na jukumu la kibinafsi la yule anayefanya ungamo. Ungamo hivyo linahusisha kumteteta au kumhalalisha Mungu na utambuzi wazi na usio na masharti wa dhambi, zote kama inavyochukua mwanzo wake katika nia na mwelekeo wa mwenye dhambi na kama inavyopata maonyesho ya nje. [Zaburi 51](#), ungamo la dhambi la Daudi kuhusu Bathsheba, ni mfano wa kawaida wa kibiblia wa maombi ya ungamo. *Ombi* linaweza kufikiriwa kama linavyomhusu yule anayesali, na pia kama linavyohusu wengine, wakati ni *maombezi*. Maandiko hayachukulii maombi kwa ajili ya mtu mwenyewe kama yenye dhambi au yasiyo sahihi kimaadili, kama inavyoonekana kutoka kwa muundo wa maombi uliotolewa katika Maombi ya Bwana. Maombi kwa ajili ya wengine ni maonyesho dhahiri ya upendo kwa jirani, ambayo ni msingi wa maadili ya kibiblia.

Tazama pia Sala ya Bwana; Sifa; Ibada.

Sala ya Manase

Maombi haya mafupi, yanayohusishwa na Mfalme Manase wa Yuda, mara nyingi yanachukuliwa kuwa mojawapo ya kazi bora katika Apokrifia ya

Kiingereza (seti ya maandiko ya kale ambayo hayajumuishwi katika Biblia ya Kiebrania lakini yanakubaliwa na baadhi ya makundi ya Kikristo). Wakati wa Matengenezo, Waprotestanti walithamini sana maonyesho yake ya uchaji. Hata hivyo, hayachukuliwi kuwa Maandiko na Waprotestanti, Wakatoliki wa Kirumi, au kanisa la Orthodox la Mashariki.

Kichwa cha zamani, *Maombi ya Manase Mfalme wa Yuda Alipokuwa Mateka Babuloni*, ni bora kuliko kichwa cha kisasa na kichwa cha Kilatini, *Oratio Manassae*. Kichwa cha zamani kinaneleza kwamba maombi haya yanahuishwa na Mfalme Manase, ambaye alitawala kuanzia mwaka wa 696 hadi 642 Kabla ya Kristo (KK). Manase alichukuliwa mateka hadi Babuloni, ambako "hatimaye alitambua na kwa unyenyekevu akamlilia Mungu kwa msaada. Bwana alisikiliza na kujibu ombi lake kwa kumrudisha Yerusalem na ufalme wake!" ([2 Mambo ya Nyakati 33:12-13](#); kuhusu ukweli wa akaunti hii, tazama Manase #3).

Mwandishi wa 2 Mambo ya Nyakati alieleza kuwa sala hii ilitoka kwenye kumbukumbu za kitaifa na chanzo kingine ([2 Mambo ya Nyakati 33:18-19](#)). Mwandishi asiyejulikana aliandika sala hiyo, lakini tarehe ya uandishi haijulikani. Kulingana na ushahidi wa ndani, wasomi wameikadiria kuwa kati ya 250 KK na 50Baada ya Krsito (BK). Hati kongwe zaidi ya Kigiriki ya Biblia yenye sala hii ni Codex Alexandrinus, ambayo ni kutoka karne ya tano BK. Ushahidi wa awali wa kuwepo kwake ni katika mwongozo wa Kisiria wa taratibu za kanisa uitwao *Didascalia*, kutoka karne ya tatu BK. Mwongozo huu ulirekebishwa baadaye katika *Apostolic Constitutions* mnamo mwaka wa 380 BK.

Wasomi wengi wanaamini kwamba sala hiyo ilitokana na Kigiriki. Hata hivyo, ni vigumu kubaini lugha ya asili ya maandishi mafupi kama haya—takriban maneno 400 kwa Kiingereza. Sala ya Manase inapatikana katika:

- Kigiriki
- Msiri
- Matoleo mawili ya Kilatini
- Katika Ethiopia
- Armenia
- Kislavonia ya Kale

Umaarufu wake mionganini mwa Wayahudi na Wakristo katika karne tatu za kwanza za enzi ya Ukristo ulikuwa dhahiri.

Sala ya Manase ni sala ya mwenye dhambi anayekiri makosa yake na kuomba rehema kutoka kwa Mungu mwenye huruma.

Toleo la Kawaida Lililorekebishwa na Biblia ya Kiingereza Mpya hugawanya sala hiyo katika mistari 15. Toleo la Mfalme Yakobo na Toleo Lililorekebishwa la Kiingereza havionyeshi hesabu ya mistari, na mfumo usio wa kawaida hugawanya sala hiyo katika mistari 19.

Maombi haya yanatokana na maelezo ya Mungu yanayopatikana katika Agano la Kale. Yanamtambua Mungu kama:

- "Bwana Mwenyezi" (Sala ya Manase 1:1; linganisha [2 Wakorintho 6:18](#))
- "Mungu wa mababu zetu" (Sala ya Manase 1:1; tazama pia [2 Mambo ya Nyakati 20:6; 33:12](#))
- Muumba—mtukufu, mwenye nguvu, mwenye ghadhabu, lakini pia mwenye rehema (Sala ya Manase 1:2–7a)
- Aliumba "mbingu na dunia" (Sala ya Manase 1:2; tazama pia [Kutoka 20:11; Nehemia 9:6; Zaburi 146:6](#))
- "katika aina zao mbalimbali" (Sala ya Manase 1:2)
- Alifunga bahari na kuzuia vilindi (Sala ya Manase 1:3; tazama pia [Ayubu 38:8-11](#))
- Hakuna anayeweza kustahimili utukufu wake wa ajabu (Maombi ya Manase 1:5a; linganisha [2 Petro 1:16-17](#))
- Uwezo wake unafanya kila kiumbe "kutetemeka na kushtuka" (Sala ya Manase 1:4)
- Wema wake unaonyeshwa katika rehema na wokovu (Sala ya Manase 1:7, 14; tazama pia [Isaya 63:7](#) na [Warumi 2:4](#))
- Yeye ni mwenye huruma, mvumilivu (anayestahimili), na mwenye rehema nyingi (Sala ya Manase 1:7; tazama pia [Zaburi 86:5, 15](#))
- Yeye ni "Bwana Mkuu" (Sala ya Manase 1:7; tazama pia [Zaburi 7:17; 47:2](#))

Manase pia anasema kwamba:

- "Hakuna anayeweza kuvumilia ghadhabu yako [ya Mungu] inayotisha dhidi ya wenyе dhambi" (Sala ya Manase 1:5b)
- Ibada yake ya sanamu imekuwa mbaya machoni pa Mungu, ingawa amegundua hivi karibuni kwamba amekuwa "akiweka dhambi juu ya dhambi" (Sala ya Manase 1:10)
- Yuko katika minyororo na amekataliwa na Mungu kwa sababu ibada yake ya sanamu imemkasirisha Mungu (Maombi ya Manase 1:10; tazama pia [2 Mambo ya Nyakati 33:6](#) na [Zaburi 107:10](#))

Manase anasema kwamba rehema za Mungu ndizo tumaini lake la pekee. Rehema za Mungu ni:

- Hailelezeki na zaidi ya kueleweka (Sala ya Manase 1:6)
- Usio na mipaka (Sala ya Manase 1:7)
- Kuu (Sala ya Manase 1:14)

Rehema ya Mungu inapatikana kwa sababu Bwana mwenyewe ameweka "toba kwa wenyе dhambi, ili waweze kuokolewa" (Sala ya Manase 1:7; tazama pia [Matendo 5:31](#)), akimjumuisha Manase mwenyewe (Sala ya Manase 1:8).

Moyo wa sala (Sala ya Manase 1:9–13a) unajumuisha ungamo la dhambi la Manase na ombi lake la msamaha. Ina mistari mitatu inayokumbukwa:

1. **"Makosa yangu ni mengi, Ee Bwana, makosa yangu ni mengi." ... Tafadhali nisamehe, Ee Bwana, nisamehe!"**
2. **"Na sasa napiga goti la moyo wangu, nikiomba wema wako."** Ingawa hastahili (Maombi ya Manase 1:9, 14), anaomba Mungu asimwangamize, wala asikasirike naye milele, wala kumhukumu kaburini, kwa sababu Bwana ni "Mungu wa wale wanaotubu" (Maombi ya Manase 1:13).

3. Manase anapata ujasiri kwamba Mungu, kwa wema na rehemu yake, atamwokoa (Sala ya Manase 1:14). Kisha anaonyesha jibu sahihi la mwenye dhambi aliyesamehewa anaposema, "**Nitakusifu daima katika siku zote za maisha yangu**" (Sala ya Manase 1:15).

Maombi yanakamilika na doxology fupi inayosifu utukufu wa milele wa Mungu.

Ingawa sala hii ina sifa nyingi za kuvutia, inatofautiana na mafundisho ya Kikristo kwa njia moja muhimu. Mwandishi anakosea kwa kudhani kuna aina mbili za watu: wenyе haki, ambaо ni wema, na wenyе dhambi, ambaо ni wabaya. Sala inaonyesha Abrahamu, Isaka, na Yakobo kama watu wenyе haki ambaо hawakufanya dhambi na hawakuhitaji kutubu. Hii si sahihi. Hata hivyo, inaakisi mawazo ya Kiyahudi kabla ya Ukristo (tazama [Mathayo 9:13](#)). Mtume Paulo alisema kwamba hakuna mtu mwenye haki peke yake. Kila mtu ametenda dhambi ([Warumi 3:10-12, 21-26](#)). Uadilifu wa Abrahamu haukuwa wa asili; ulitokana na imani ([Warumi 4:3](#); linganisha [Wafilipi 3:8-9](#)).

Tazama pia Apokrifa.

Salome

Jina Salome linatokana na salamu ya Kiebrania *shalom*, ambayo inamaanisha amani. Mtindo wa jina hilo na herufi ya ziada "e" mwishoni ni wa Kigiriki.

1. Mwanamke aitwaye Salome alikuwa mfuasi wa Yesu. Inaweze kana alikuwa dada yake Maria na mama wa Yakobo na Yohana. Katika [Marko 15:40](#), mwinjilisti anaelezea wanawake waliokuwa wamesimama chini ya msalaba. Wanawake watatu wanatajwa: Maria Magdalene, Maria mama yake Yakobo mdogo na Yose, na Salome.

Marko baadaye anaelezea kuhusu wanawake waliowasili kaburini alfajiri. Marko anasimulia kwamba Maria Magdalene, Maria mama yake Yakobo, na Salome walikuwa wameleta manukato ili kuupaka mwili ([Marko 16:1](#)).

Mathayo anazungumzia wanawake wawili waliitwa Maria, na mama wa wana wa Zebedayo, ambaye huenda alikuwa Salome ([Mathayo 27:56](#)). Yohana anazungumzia wanawake wanne:

2. Maria, mama wa Yesu;
3. Maria, mke wa Klopа;
4. Maria Magdalene; na
5. Dada yake Maria (ambaye jina lake halikutajwa katika [Yohana 19:25](#)).

Ikiwa dada yake Maria alikuwa Salome, basi yeye na mama wa wana wa Zebedayo walikuwa mtu mmoja. Hii ingemfanya Yakobo na Yohana, wana wa Zebedayo, kuwa binamu za Yesu.

1. Binti wa Herode, kutoka ndoa yake ya kwanza na Herode Filipo. Wala [Mathayo 14:6](#) au [Marko 6:22](#) hawamtaji kwa jina, lakini kulingana na mapokeo, Salome ndiye msichana aliye mfurahisha Herode kwa kucheza kwake. Kama zawadi, Herode alimuahidi kwa kiapo chochote alichotaka hadi nusu ya ufalme wake. Akiwa amechochewa na mama yake, alidai kichwa cha Yohana Mbatizaji.

Samani

Vitu vya utamaduni wa nyenzo vilivyotumiwa katika nyumba, ikulu, na mahekalu. Kutokana na ukaribu wake wa kijiografia na mataifa mengine, Israeli ilikuwa na mwingiliano mwingu na tamaduni jirani. Uchunguzi wa kihistoria unaonyesha mfanano kati ya samani za Israeli na zile za makabila na nchi nyininge.

Palestina katika Enzi za Agano la Kale

Sehemu za Agano Jipya (AJ) zinatoa taarifa nydingi kuhusu samani katika Palestina ya kale, ingawa pia kuna data muhimu za akiolojia. Kuna marejeleo mengi ya vitanda katika AJ, kwa kutumia angalau nomino tatu za Kiebrania. Yakobo anaonyeshwa akiwa ameketi kitandani ([Mwa 48:2](#)) na akifa kitandani mwake ([49:33](#)). Mose alitishia kwamba vyura wangevamia chumba cha kulala na kitanda cha Farao wa Misri ([Kut 8:3](#)). Mikali, binti Sauli, aliweka sanamu katika kitanda cha Daudi ([1 Sam 19:11-17](#)) wakati Sauli alipotuma wajumbe kumkamata huko. Mfalme Daudi alilaani kitendo cha kumuua mtu asiye na hatia aliyelala kitandani ([2 Sam 4:7, 11](#)). Nabii Eliya aliweka mvulana aliyeufuwa kitandani mwake na kumfufua ([1 Fal 17:19](#)).

Mfalme Ahabu alijikunja kitandani mwake ([1 Fal 21:4](#)), na Mfalme Ahazia alilala kitandani mwake akiwa mgonjwa ([2 Fal 1:4-6, 16](#)). Nabii Amosi aliwashitumu matajiri waliolala kwenye vitanda vya pembe za ndovu na kujinyoosha kwenye viti vyao vya mapumziko ([Am 6:4](#)). Nabii Ezekieli alitumia mfano kuhusu Yerusalemu asiye mtiifu kama Malaya aliyekeeti kwenye kiti cha kifahari huku ubani na mafuta ya Bwana yakiwa mezani karibu ([Ez 23:41](#)). Isaya aliahidi kwamba wenye haki wangeweza kupumzika kwenye vitanda vyao ([Is 57:2](#)) na pia alizungumzia wasio haki kuweka vitanda vyao mionganoni mwa waabudu wa uongo (sura [7-8](#)). Mwandishi wa zaburi alijaza kitanda chake na machozi ([Zab 6:6](#)), na Mithali inamrejelea mvivu kitandani mwake ([Mith 26:14](#)).

“Meza” katika Agano la Kale inarejelea meza ya hekalu kwa ajili ya mkate wa Uwepo na meza inayotumika katika ikulu au nyumbani kwa ajili ya milo au karamu. Mfalme Bezeki aliwafanya wafungwa wake wakimbilia mabaki chini ya meza yake ([Amu 1:7](#)). Mwana wa Yonathani mwenye ulemavu, Mefiboshethi, aliruhusiwa kuketi kwenye meza ya Daudi ([2 Sam 9:7, 10-13; 19:28](#)). Meza ya Solomoni inaelezewa mara kadhaa ([1 Fal 2:7; 4:27](#)). Malkia wa Sheba alivutiwa sana na chakula

na huduma ya meza katika ikulu ya Solomoni ([10:5](#)). Manabii mara nydingi wanarejelea meza ([Isa 21:5; 28:8; 65:11](#); [Eze 40:39-43](#)). Marejeleo machache ya viti yanaelezea watu wakiegemea wakati wa milo na kuashiria makochi badala ya viti halisi ([Am 6:4](#)).

Kuna marejeleo mengi ya viti vya enzi, ikiwa ni pamoja na vile vya Farao ([Mwa 41:40](#); [Kut 11:5](#)), Daudi ([2 Sam 3:10; 7:13](#)), Solomoni ([1 Fal 10:18](#)), wafalme wa Israeli na Yuda ([1 Fal 22:10](#)), na Mungu ([1 Fal 22:19](#); [Zab 9:4, 7; 11:4; 93:2](#)). Waandishi wa Agano la Kale wakati mwingine wanataja viti vya enzi vilivyopambwa kwa pembe za ndovu ([1 Fal 10:18](#)).

Tabia halisi ya samani katika Palestina ni vigumu kubainisha. Michoro ya bas-relief na uchoraji wa ukuta ni ya kawaida zaidi mionganoni mwa majirani wa Israeli. Hata hivyo, uchimbaji huko Yeriko umefichua baadhi ya vidokezo muhimu vya akiolojia. Makaburi ya Enzi ya Shaba ya Kati yalitoa meza, viti, na masanduku yaliyohifadhiwa vizuri, na hivyo kuwezesha uchunguzi wa mbini za zamani za kuunganisha mbaao. Aina mbalimbali za masanduku madogo ya mapambo yanaonyesha ushahidi wa mapambo ya mifupa na michoro iliyochorwa. Baadhi ya vipande vikubwa vya mbaao huenda vilikuwa vitanda. Ingawa kimsingi ni mitindo ya Kaanani, samani inaakisi sanamu za nyumbani zilizotumiwa Israeli katika karne zilizofuata.

Wagiriki na Warumi

Wanahistoria wanafahamu sana kuhusu samani za Kigiriki kutokana na wingi wa mitungi iliyopambwa, bas-reliefs, sanamu za shaba na terra-cotta, pamoja na maelezo ya kifasihi. Ushahidi huo wa akiolojia unaonyesha kuwa samani za Kigiriki ziliathiriwa na ustaarabu uliotangulia. Picha hiyo kwa ujumla inaonyesha unyenyekevu wa kulinganisha, tofauti na vyumba vilivyoja na vilivyoshikana vya ustaarabu wa baadaye.

Wagiriki walitengeneza aina kadhaa za viti: (1) kiti cha enzi, mara nydingi chenye mgongo, miguu ya maumbo mbalimbali, na mikono ya kupumzikia; (2) kiti chepesi chenye mgongo uliopinda na mikono ya kuunga mkono; (3) kiti chenye miguu minne; (4) kiti kinachokunjwa chenye miguu iliyovuka, ambacho kinaweza kufuatiliwa hadi kwenye mifano ya Wamisri; na (5) benchi. Michoro inayopatikana mara kwa mara kwenye makaburi kutoka karne ya nane hadi karne ya pili Kabla ya

Kristo (KK) inaonyesha uhusiano kati ya viti nya Kigiriki na mifano ya Wamisri na Waashuru.

Wagiriki walitumia viti nya kulala na nya kuegemea wakati wa mlo. Viti nya miguu vilitumika kupumzisha miguu au kama hatua ya kupanda kwenye viti nya juu. Miguu ya viti nya kulala ilitofautiana kwa mtindo. Baadhi zilichongwa kwa umbo la miguu ya wanyama, baadhi ziliwuwa zimegeuzwa, na baadhi ziliwuwa za mstatili. Kuanzia karne ya sita KK, miguu ilijitokeza juu ya fremu. Mijitokozo hiyo baadaye ikawa vichwa na miguu ya vitanda. Katika nyakati za Hellenistic, vichwa na miguu hivi vilichongwa na kubeba medali za shaba zenye michoro ya watoto, satyrs, na wanyama. Miguu iliyogeuzwa ilichukua nafasi ya ile ya mstatili. Viti nya kulala vilitengenezwa kwa mbaao, ingawa viti nya shaba na marumaru pia vilijulikana.

Meza zilitumika wakati wa mlo kushikilia sahani na chakula na ziliondolewa baada ya mlo. Zilitengenezwa kwa mbaao, shaba, na marumaru na kawaida ziliwuwa na miguu minne, ingawa meza zenye miguu mitatu pia zilitumika mara kwa mara. Sanduku, kubwa na ndogo, zilitumika kuhifadhi nguo, vito, na vitu vingine. Kwa kawaida, ziliwuwa za mbaao, ingawa baadhi ziliwuwa za shaba.

Rumi

Samani za Kirumi ziliendelea kwa kufuata mitindo mingi ya Kigiriki. Mlipo wa volkano ya Vesuvius mnamo mwaka wa 79 Baada ya Kristo (BK) ulihifadhi vipande halisi nya samani za Kirumi katika mtiririko wa lava yake.

Viti vyenye migongo vilikuwa vizito zaidi kuliko vile nya Kigiriki na vilitumika sana. Kulikuwa na aina kadhaa za viti nya kukalia: kitu cha kukunjwa, ambacho mara nyingi kilitengenezwa kwa mbaao, ingawa wakati mwagine kilikuwa cha chuma; na kitu kipyu cha mapambo, mara nyingi kilichotengenezwa kwa shaba, ambacho kiliungwa mkono na miguu minne iliyopinda na kupambwa kwa mikunjo.

Aina mbalimbali za sofa zilitumika. Baadhi zilifuata mifano ya Kigiriki, lakini zingine ziliwuwa ni ubunifu wa Kirumi. Mifano bora ya fremu za vitanda nya shaba zimehifadhiwa. Inaonekana, vipande nya ngozi au kamba vilivutwa kwa msalaba kwenye fremu. Mapambo ya dhahabu, fedha, gamba la kasa, mfupa, na pembe za ndovu zilitumiwa pamoja na kazi ya veneer katika mbaao adimu. Baadaye, sofa huko Italia na katika nchi nyingine ziliwuwa na migongo na pande za juu.

Warumi wanaonekana walitumia meza zaidi kuliko Wagiriki. Zinaonekana mara nyingi kama nguzo za kudumu kwa mitungi na mali nyingine. Meza ziliwuwa kawaida za mstatili zikiwa na miguu minne, lakini watengenezaji wa meza pia walitengeneza baadhi zikiwa na miguu mitatu, au hata zikiwa na nguzo moja tu. Meza za mviringo na miguu ya wanyama zilipata umaarufu kutoka karne ya nne KK na kuendelea. Meza za mbaao zisizo na mapambo zilitumika katika jikoni na warsha. Meza za nje ziliwuwa kawaida za marumaru zikiwa na miguu ya wanyama iliyochongwa au takwimu za mapambo za wanyama na viumbwe wa ajabu.

Kulikuwa na masanduku na maboksi mbalimbali yaliyotumika kila siku. Rafu na makabati yalikuwa maarufu zaidi kuliko katika nyakati za Kigiriki.

Palestina katika Enzi za Agano Jipyä

Asili ya samani katika Agano Jipyä inaeleweka vyema zaidi kwa kuhusishwa na mifano ya Kirumi ya wakati huo. Agano Jipyä linataja vitanda katika vifungu kadhaa. Watu walimleta mtu aliyepooza akiwa amelala kwenye kitanda chake kwa Yesu ([Mt 9:2, 6; Lk 5:18](#)). Wakati mitume walipoingia kwenye ukumbi wa Solomoni, watu waliwaleta wagonjwa kwao juu ya vitanda ([Matendo 5:15](#)). Mtoto mganjwa wa mwanamke Msyro-Foinike alikuwa amelala kwenye kitanda ([Mk 7:30](#)). Yesu alizungumza kuhusu kuweka taajju ya kinara na si kuiweka chini ya kitanda ([Mk 4:21; Lk 8:16](#)), na alieleza kitakachotokea kwa watu waliokuwa kitandani wakati Siku ya Bwana ilipokuja ([Lk 17:34](#)). Katika mfano mwagine, Yesu alizungumza kuhusu mtu mwenye uhitaji akiomba mkate usiku wa manane kutoka kwa rafiki ambaye tayari alikuwa kitandani na familia yake ([Lk 11:7](#)). Vitanda nya maskini na wagonjwa pengine vilikuwa tu magodoro au mikeka ([Mk 6:55; Jn 5:8](#)). Wakati watu walipokuwa wakilala wakati wa chakula, walikuwa wamelala kwenye kochi ([Jn 13:23](#)).

Kuna marejeleo mengi ya Agano Jipyä kuhusu meza. Yesu alitaja makombo kuanguka kutoka kwenye meza ya mtu tajiri ([Mt 15:27; Mk 7:28; Lk 16:21](#)). Yesu alipindua meza za wabadilishi fedha katika hekalu ([Mt 21:12; Mk 11:15](#)). Yesu alikaa na wanafunzi wake kwenye meza kwa ajili ya mlo wa Pasaka ([Lk 22:21](#)) na akawaahidi wanafunzi wake kwamba wangeketi kwenye meza yake katika ufalme wa Mungu. Mitume walipunguziwa jukumu la kuhudumia meza ili waweze kuhubiri ([Matendo 6:2](#)).

Taa ya nyumbani inatajwa mara kadhaa ([Mt 25:1](#); [Mk 4:21](#)). Taa za nyumbani zilizotengenezwa kwa udongo zimepatikana kwa wingi katika uchimbaji.

Samweli (Mtu)

Muamuzi wa mwisho katika waamuzi wegine, jina lake linamaanisha "jina la Mungu" au "jina lake ni El" (El ni jina la Mungu mwenye nguvu na uwezo). Mchezo wa maneno katika [1 Samweli 1:20](#) (rej. [Kut 2:10](#)) haukusudiwi kuwa maelezo ya maana ya jina la Samweli; maneno ya Hana yanakumbuka tu sala yake na hali zinazozunguka kuzaliwa kwa mwanawе.

Historia Yake Binafsi

Wazazi wa Samweli walikuwa wanandoa wacha Mungu ambao walikwenda kila mwaka kwenye patakatifu huko Shilo ([1 Sm 1:3](#)). Baba yake, Elkana, alikuwa Mlawi ([1 Nya 6:26](#)) na mkazi wa Rama, eneo la Efraimu. Mama yake, Hana, hakuwa na uwezo wa kupata watoto mwanzoni mwa ndoa yao. Elkana alikuwa na mke mwingine, Penina.

Alipokuwa akitembelea Shilo, Hana aliomba katika patakatifu ([1 Sm 1:6-11](#)), akiapa kwamba, ikiwa Bwana angempa mwana, angemtoa kama Mnadhiri ([Nm 6:1-21](#)) kwa huduma ya Mungu maisha yake yote. Bwana alisikia maombi ya Hana na akatimiza ombi lake. Hana hakuwa na watoto wengine hadi baada ya Samweli kutolewa.

Wakati Samweli alipowasilishwa kwa Eli na kuanza huduma yake katika patakatifu, alisujudu mbele za Bwana na "kumwabudu Bwana huko" ([1 Sm 1:28](#)). Viungo vitatu—hisia ya thamani, ufhamu wa upendo wa wazazi wake (rej. [2:19](#)), na hisia ya kusudi—viliweka msingi wa utu wake na mafanikio yake ya baadaye.

Ushahidi zaidi wa mafunzo ya thamani ya awali ya Samweli unaonekana katika [1 Samweli 2](#). Wana wa Eli walikuwa wamefuata desturi za uzinzi za dini za kipagani zilizowazunguka. Eli alikuwa mzee, mwenye kulea kupita kiasi, na hakuwa na uwezo wa kuwazuia. Samweli hakukuza dharau kwa Eli wala hakufuata wana wake katika njia ya uovu. Mungu aliamua kumhukumu Eli na nyumba yake kwa dhambi zao. Wakati Mungu alipotangaza kusudi lake kwa Samweli, Samweli alijibu kwa heshima na adabu. Ukuaji wake wa kibinafsi na kiroho ulionyesha kwamba alikuwa amewekwa alama kama nabii wa baadaye wa Bwana.

Wakati kila mtu alifanya kile kilichoonekana kuwa sawa machoni pake (rej. [Amu 17:6; 21:25](#)), Mungu aliruhusu taifa jirani litumike kama chombo chake cha kuwaadhibu watu wake, hadi hakimu alipojitekeza kuwaokoa. Wakati Wafilisti walipovamia tena nchi ([1 Sam 4-6](#)), Waisraeli walikusanya jeshi lao huko Ebenezeri, lakini walishindwa. Wakiamini kwamba Sanduku la Agano lingehakikisha ushindi, walituma watu Shilo kulichukua. Siku iliyofuata Waisraeli walishindwa tena na sanduku likatekwa. Habari hizi zilipomfikia Eli, alianguka kutoka kwenye kitu chake na kufa.

Miaka ishirini ilipita kabla ya jina la Samweli kutajwa tena ([1 Sm 7:2-3](#)). Inaonekana kwamba, kufuatia uharibifu wa Shilo (rej. [Yer 7:12-14; 26:6, 9; Zab 78:60](#)), aliishi Rama na aliendelea na safari za kila mwaka za kuhubiri ambazo zilijumuisha Betheli, Gilgali, na Mispa, akiwahukumu watu katika maeneo haya (rej. [Kum 16:18-22; 17:8-13](#)). Samweli pengine pia alianzisha "shule za manabii" katika kipindi hiki. Shule hizi zilianzishwa Betheli ([1 Sm 10:5; 2 Fal 2:3](#)), Gilgali ([2 Fal 4:38](#)), Rama ([1 Sm 19:20](#)), na kwiningeko ([2 Fal 2:5](#)), labda kama matokeo ya huduma ya Samweli.

Baada ya kuhudumu kwa miaka 20, Samweli aliona ni wakati mwafaka kuelekea umaja wa kiroho na kitaifa. Alitiisha mkutano huko Mizpa ([1 Sm 7](#)). Huko, kwa ibada ya mfano iliyonyesha unyenyekevu mkubwa na kulingana na sadaka za mkataba, Waisraeli walimimina maji chini, wakafunga, na kuomba.

Wafilisti walikosa kuelewa asili ya mkutano na wakaamua kushambulia waabudu wasio na ulinzi, ambao walimwomba Samweli awaombee. Alitoa dhabihu na Bwana alituma dhoruba kali ya radi, ikasababisha wavamizi kukimbia kwa hofu. Waisraeli waliowafuutilia walipata ushindi mkubwa huko Ebenezeri ([1 Sm 7:12](#)).

Katika miaka ya mwisho ya Samweli, wazee walikataa uongozi wake na kutaka mfalme ([1 Sm 8](#)). Baada ya maombi ya dhati, alipokea mwelekeo mpya kutoka kwa Bwana, akakubali ombi lao, na baadaye akamtia Sauli mafuta kuwa kiongozi wa watu wa Mungu. Samweli kisha akawaita Waisraeli huko Mispa, ambapo chaguo la Mungu lilifanywa rasmi, na Sauli akatambuliwa kama mfalme. Baada ya ushindi wa Sauli dhidi ya Nahashi (sura ya [11](#)), Samweli huko Gilgali alithibitisha ufalme wa Sauli. Baadaye, Samweli alistaafu kwenda Rama kufundisha watu ili kuendeleza huduma yake.

Samweli alilazimika mara mbili kumkemea Sauli, kwanza kwa kutokuwa na subira na kutotii ([1 Sm](#)

[13:5-14](#)), na kisha kwa kutotii amri ya wazi ya Bwana ([15:20-23](#)), ambaye alimkataa kama mfalme. Samweli kisha alitumwa nyumbani kwa Yese huko Bethlehemu, ambako alimtia mafuta Daudi kama mteule wa Bwana ([16:1-13](#)).

Katika [1 Samweli 25:1](#), kuna simulizi fupi kuhusu kifo cha Samweli, ambapo Waisraeli wote walikusanyika pamoja na kumlilia. Alizikwa Rama. Kutajwa kwa Samweli baada ya hapo ni katika [1 Samweli 28](#). Akiitwa na mchawi wa Endori kwa ombi la Sauli, Samweli alitangaza kwamba siku inayofuata Sauli na wanawe wangekufa vitani (mstari wa [4-19](#)).

Sifa

Samweli alishinda matatizo mengi kupitia uchaji, uvumilivu, na kujitolea kwa huduma ya Bwana. Lengo lake kuu lilikuwa ni kwa manufaa ya watu wake. Akiwa na hekima na ujasiri, alimkemea mfalme, wazee, na watu kwa ujasiri inapohitajika, daima akitoka kwenye msingi thabiti wa mapenzi yaliyofunuliwa ya Mungu.

Samweli alipohudumu kama hakimu na kuhani, alikuwa hasa nabii. Kupitia huduma yake, maisha ya kiroho ya Waisraeli yaliboresha. Katika kuanzisha ufalme, aliwaongoza watu kutoka kwenye mgawanyiko wa kikabila hadi mshikamano wa kitaifa. Aliwateua walinzi wa lango kwa hema la kukutania ([1 Mambo ya Nyakati 9:17-26](#)), alipanga uadhimishaji wa Pasaka kwa namna ya kukumbukwa sana kiasi kwamba bado ilizungumziwa katika siku za Yosia ([2 Mambo ya Nyakati 35:18](#)), aliandika jinsi mfalme na ufalme wake unavyopaswa kuwa ([1 Samweli 10:25](#)), na aliandika "Mambo ya Nyakati ya Samweli Mwoni" ([1 Mambo ya Nyakati 29:29](#)).

Samweli anastahili kabisa nafasi mionganini mwa watu mashuhuri wa imani ([Ebr 11:32](#)). Alikuwa mwamuzi wa mwisho ([1 Sam 7:6, 15-17](#)) na nabii wa kwanza ([1 Sam 3:20; Matendo 3:24; 13:20](#)).

Tazama pia Vitabu vya Kwanza na Pili vya Samweli.

Sanhedrin

Baraza Kuu la Mahakama (linalojulikana kama "Baraza Kuu") la Uyahudi lina wanachama 71 na liko Yerusalemu. Linajulikana sana katika simulizi za Mateso ya Injili kama chombo kilichomhukumu Yesu, na linatajwa tena katika kitabu cha Matendo kama mahakama ya kisheria iliyochnunguza na kutesa kanisa la Kikristo lililokuwa likukua.

Historia

Historia ya Baraza ni ngumu kuunda upya. Mila ya Kiyahudi iliyorekodiwa katika Mishnah inaiona kama ilioanzishwa na Mose na baraza lake la 70, lakini hili lina shaka (Mishnah tractate Baraza 1:6; cf. [Nm 11:16](#)). Hizi zilikuwa pengine mikusanyiko isiyo rasmi ya wazee wa kikabila ([1 Kgs 8:1; 2 Kgs 23:1](#)). Asili inayowezekana ya Baraza inapatikana katika kipindi cha baada ya uhamisho, wakati wale waliopanga upya Israeli bila mfalme walifanya familia za zamani za utawala kuwa msingi wa mamlaka. Bunge la kutunga sheria lililoibuka lilikuwa muungano wa wakuu wa nchi na aristokrasia ya kikuhanu (tazama [Ezr 5:5; Neh 2:16](#)). Ushawishi wa baraza hili uliongezeka kutokana na uhuru wa kiasi uliokuwa ukifurahiwa chini ya Waajemi.

Kujitekeza kwa Uheleni katika Israeli katika karne ya nne KK kulithibitisha aina hii ya serikali. Miji ya Kiheleni mara nyingi ilikuwa na mikutano ya kidemokrasia na baraza. Yerusalemu ilikuwa na baraza la kiaristokrasia lililoitwa kwa jina lake la Kigiriki, Gerousia. Baraza hili lilitajwa kwa mara ya kwanza na Josephus, ambaye alirekodi amri ya Antioko III baada ya kuteka Yerusalemu (*Antiquities* 12.3.3). Hata hivyo, ingawa hali ya kisiasa ilibadilika sana, baraza bado lilibaki na nguvu. Yuda Maccabeus aliondoa wazee wa zamani na kuweka utawala mwininge wa kurithi kutoka kwa familia za Hasmonea. Hivyo, Gerousia iliendelea kama baraza la wakuu. Lakini katika karne ya kwanza KK, wakati mvutano kati ya Masadukayo na Mafarisayo ulipokuwa ukivunja muundo wa Uyahudi, baraza lilipitia mabadiliko. Kuanzia wakati wa Alexandra (76-67 KK), waandishi wa mtazamo wa Farisayo waliingga kwenye baraza. Baadaye, Gerousia ilikuwa mchanganyiko: wakuu wa kiaristokrasia kwa upande mmoja (wa kiraia na wa kikuhanu) na Mafarisayo maarufu kwa upande mwininge.

Warumi hawakubadilisha baraza lakini walielezea kwa uangalifu zaidi mipaka ya mamlaka yake. Wakati Uyahudi ulipopoteza kujitawala, baraza lilipoteza nguvu nyingi za kisheria na kisiasa. Warumi walivateua wenyewe mamlaka halisi wa nchi. Kwa mfano, Herode Mkuu alianza utawala wake katika mgogoro mkali na aristokrasia ya zamani, na hatimaye aliwaua wengi wa wanachama wa Baraza (*Antiquities* 14.9.4). Wakuu walivateua makuhani wakuu na, kama ishara ya udhibiti, kutoka mwaka wa 6 hadi 36 walihfadhi mavazi ya makuhani katika ngome ya Antonia.

Jina Sanhedrin (Kigiriki, sunedrion, kutoka sun, "pamoja," na hedra, "kiti") linatajwa kwa mara ya kwanza katika utawala wa Herode Mkuu (*Antiquities* 14.9.3–5). Hili ndilo neno linalotumika katika AJ (mara 22), pamoja na "wazee" ([Lk 22:66](#); [Matendo 22:5](#)) na "gerousia" ([Matendo 5:21](#)). Mishnah inatoa majina zaidi: Baraza Kuu (*Baraza* 11:2), Baraza Kuu (*Baraza* 1:6), na Baraza la 71 (*Shebuoth* 2:2).

Baada ya vita kuu mwaka wa 70, wakati mabaki ya mwisho ya uhuru wa Kiyahudi yalipoharibiwa na Warumi, Baraza lilirejea tena huko Jamnia. Hata hivyo, nguvu zake zilikuwa za kinadharia tu (likishughulikia masuala ya kidini hasa), na Warumi hawakulipa umuhimu mkubwa.

Sifa

Kidogo kinajulikana kuhusu utaratibu wa kujiunga na Baraza, lakini kwa sababu baraza lilikuwa na mizizi ya kifalme (na halikuwa la kidemokrasia kweli), uteuzi ulifanywa pengine kutoka mionganoni mwa makuhani, waandishi wakuu, na wakuu wa kawaida. Mishnah inasema kwamba mtihani pekee wa uanachama ulikuwa ni elimu ya kirabbi pamoja na ukoo wa kweli wa Israeli (*Sanhedrin* 4:4). Baraza lilikuwa na wanachama 71 (*Sanhedrin* 1:6) waliogawanywa katika makundi matatu yafuatayo: makuhani wakuu, wazee, na waandishi.

Makuhani Wakuu

Kawaida, walitoka kwa asili za Masadukayo, hawa walikuwa wanaume wenye nguvu zaidi wa Baraza. Baadhi ya wasomi wanaamini kwamba walikuwa na baraza la utendaji la raia kumi matajiri na mashuhuri, kama ilivyokuwa katika miji kadhaa ya Kigiriki na Kirumi. Tiberia huko Galilaya, kwa mfano, ilitawaliwa na bodi kama hiyo, na Josephus anawataja kama kundi la "wanaume kumi wa mbele" (*Antiquities* 20.8.11; rej. [Matendo 4:6](#)). Mmoja alikuwa kapteni wa hekalu, ambaye alisimamia shughuli za hekalu na alikuwa kamanda wa walini wa hekalu ([Matendo 5:24–26](#)). Wengine walihudumu kama wahasibu waliodhibiti mishahara ya makuhani na wafanyakazi na kufuatilia kiasi kikubwa cha pesa kinachopitia hekalu. Mapato yalitoka kwa dhabihu na kodi za soko; orodha ya malipo ilijumuisha wanaume wapatao 18,000 wakati wa ujenzi upya wa hekalu na Herode. Kulikuwa na rais wa Baraza ambaye pia alikuwa mkuu wa baraza hili na aliitwa "kuhani mkuu" (*Antiquities* 20.10.5). Katika Agano Jipy (AK) yeche ni kiongozi mkuu: Kayafa alitawala katika siku za Yesu ([Mt 26:3](#)), na Ananiasi katika

siku za Paulo ([Matendo 23:2](#)). Katika [Luka 3:2](#) na [Matendo 4:6](#), Anasi anaitwa kuhani mkuu, lakini cheo chake ni emeritus, kwani utawala wake uliisha mwaka wa 15 BK.

Wazee

Hili lilikuwa kundi kuu lililowakilisha ukuhani na aristokrasia ya kifedha huko Yudea. Watu mashuhuri wa kawaida, kama Yosefu wa Arimathaya ([Mk 15:43](#)), walishiriki maoni ya kihafidhina ya Masadukayo na walitoa mkusanyiko huo utofauti wa bunge la kisasa.

Waandishi

Hawa walikuwa wanachama wa hivi karibuni wa Sanhedrin. Wengi wao walikuwa Maferisayo, wanasheria wataalamu waliopata mafunzo katika theolojia, sheria, na falsafa. Walikuwa wamepangwa katika vyama na mara nyingi walifuata walimu maarufu. Mwandishi mmoja maarufu wa Baraza, Gamalieli, anaonekana katika AJ ([Matendo 5:34](#)) na alikuwa msomi wa Kiyahudi aliyemfundisha Paulo ([22:3](#)).

Wakati wa Siku za Yesu

Ukuu wa Sanhedrin ulikuwa umezuiwa rasmi kwa Yudea, lakini kulikuwa na ushawishi wa de facto ambaio uliathiri Galilaya na hata Dameski (taz. [Matendo 9:2](#); [22:5](#)). Baraza lilibusika hasa na kutatua masuala ya sheria ya Kiyahudi wakati migogoro ilipotokea (*Sanhedrin* 11:2). Katika kesi zote, uamuza wake ulikuwa wa mwisho. Lilishughulikia mashtaka ya kukufuru, kama katika kesi za Yesu ([Mt 26:65](#)) na Stefano ([Matendo 6:12–14](#)), na pia lilibusika katika masuala ya haki ya jinai.

Bado haijulikani kama Sanhedrin lilikuwa na mamlaka ya kutoa adhabu ya kifo. Philo anaonekana kuashiria kwamba ukiukaji wa hekalu ungeweza kushtakiwa katika kipindi cha Kirumi (*Legatio to Gayo*, 39). Hii inaweza kuelezea vifo vya Stefano ([Matendo 7:58–60](#)) na Yakobo (*Antiquities* 20.9.1). Kwa hali yoyote, watu wa Mataifa walioamatwa wakivuka mipaka ya hekalu walionya kuhusu adhabu ya kifo ya moja kwa moja. Hata hivyo, AJ na Talmud hawakubaliani na hili. Katika kesi ya Yesu, mamlaka yalilazimika kumhusisha Pilato ambaye pekee angeweza kumwua Yesu ([Yn 18:31](#)). Kulingana na Talmud, Baraza lilipoteza haki hii "miaka arobaini kabla ya uharibifu wa hekalu" (Sanhedrin I 18a, 34; VII 24b).

Utaratibu wa Sheria

Licha ya dosari kubwa katika kesi ya Yesu, taratibu rasmi za sheria za Sanhedrin zinaonyesha mahakama iliyokuwa ya haki na yenye kujali sana kuhusu upotoshaji wa haki. Kwa bahati mbaya, maelezo ya taratibu katika Mishnah yanashughulikia tu miongozo ya mahakama ndogo (Sanhedrins zenyenwanachama 23), lakini inaweza kudhaniwa kwa busara kwamba sheria sawa zilitumika kwa Baraza Kuu la 71. Katika sehemu ya nne na ya tano ya traktati ya Mishnah *Baraza*, miongozo hii imewekwa kwa uangalifu.

Sanhedrin ilikaa katika safu za nusu duara ili wanachama waweze kuonana. Karani wawili walikaa kila mwisho, wakichukua maelezo na kurekodi kura. Wakikabili mkusanyiko walikaa safu tatu za wanafunzi, ambao kwa kawaida walikuwa wanafunzi wa waandishi wakuu. Mshtakiwa alisimama katikati akiwakabili wazee. Alitakiwa kuonyesha unyenyekevu wa hali ya juu: alikuwa amevaa joho jeusi kana kwamba anaomboleza na alikuwa na nywele zake zimevurugika (*Antiquities* 14.9.4). Baada ya kuhojiwa, aliondolewa na mashauriano yalifanyika kwa siri.

Taratibu za kesi za mauaji zinaonyesha wasiwasi kuhusu haki. Utetezi ungesikilizwa kwanza, kisha mashtaka. Mzee ambaye alikuwa amezungumza kwa ajili ya utetezi hangeweza tena kuzungumza dhidi ya mshtakiwa. Wanafunzi wangeweza kuzungumza tu kwa ajili ya mshtakiwa lakini kamwe si dhidi yake (lakini katika kesi zisizo za mauaji wangeweza kufanya zote mbili). Wanachama walismama kupiga kura, wakianza na mdogo zaidi. Kuachiliwa kulihitaji wingi rahisi, lakini hukumu ilihitaji wingi wa wawili.

Kwenye kesi zisizo za kifo, kesi ilisikilizwa wakati wa mchana na hukumu ingeweza kutolewa usiku. Katika kesi za kifo, kesi na hukumu zote zilifanyika mchana, na hivyo kuwa wazi kwa uchunguzi zaidi wa umma. Katika kesi zisizo za kifo, hukumu yoyote ingeweza kufikiwa siku hiyo hiyo. Katika kesi za kifo, hukumu ya hatia (ambayo ilifuatiwa mara moja na utekelezaji) ilibidi iahirishwe kwa siku moja kwa sababu matokeo yake hayangeweza kubadilishwa. Kwa hivyo, kesi hizi hazikupaswa kufanyika kwenye Hawa ya sabato au siku ya sherehe (*Sanhedrin* 4:1).

Kesi ya Yesu kama ilivyorekodiwa katika Injili inaonyesha tofauti nyingi kutoka kwa muundo wa kawaida wa Baraza la haki. Ni wazi kwamba

ukosefu wa haki ulioneckana katika kukamatwa, kuhojiwa, na kifo cha Yesu.

Tazama pia Mahakama na Mashauri; Baraza la Yerusalem.

Sensa

Usajili na kuhesabu watu hufanyika mara nyingi kwa ajili ya vita au kodi. Biblia inataja sensa kadhaa.

Sensa ya kwanza ilifanyika katika Mlima Sinai miaka miwili baada ya Kutoka. Ilihesabu wanaume Waisraeli wenyenye umri wa zaidi ya miaka 20 ili kutathmini nguvu za kijeshi—jumla yao ikiwa 603,550 ([Hesabu 1:1-3, 46](#)). Sensa maalum ya Walawi, ambao walihudumu katika hema badala ya majukumu ya kijeshi, ilihesabu wanaume 22,000, na ni 8,580 pekee waliostahili kwa huduma ya ukuhani ([Hesabu 3:15, 39; 4:46-48](#)).

Sensa ya Pili ilifanyika mwishoni mwa miaka 40 ya Waisraeli katika nyika. Hii imeandikwa katika [Hesabu 26](#). Pia ilikuwa sensa ya kijeshi, iliyofanyika kabla tu ya Waisraeli kuvamia Nchi ya Ahadi. Sensa ilihihesabu wanaume 601,730 walioweza kupigana ([Hesabu 26:51](#)), bila kujumuisha Walawi. Walawi 23,000 walihesabiwa kando kwa sababu hawakupokea ardhi ([Hesabu 26:62](#)). Kila Mwisraeli alilipa nusu shekeli, takriban moja ya tano ya wakia (gramu 6) ya fedha, kama sehemu ya sensa hii ([Kutoka 30:11-16](#)).

Sensa ya tatu ilifanyika karibu na mwisho wa utawala wa Mfalme Daudi ([2 Samweli 24:1-17](#)). Mungu aliamuru sensa mbili za kwanza, lakini sensa ya Daudi ilifanyika wakati Mungu alikuwa amekasirika na Israeli. Biblia inasema Bwana “alimchochea Daudi dhidi yao,” lakini haielezi sababu za Daudi (tazama [1 Mambo ya Nyakati 21:1](#) kwa tafsiri ya baadaye). Inawezekana Daudi alitaka sensa kwa ajili ya kuandikisha wanajeshi, kodi, au kupima nguvu zake. Yoabu, kamanda mkuu wa jeshi la Daudi, alihisi kwamba kuchukua sensa ilikuwa makosa na alijaribu kumzuia Daudi. Baada ya sensa—ingawa kuna shaka kama ilikamilika (tazama [1 Mambo ya Nyakati 21:6; 27:23-24](#))—Daudi alitambua kosa lake na kutubu. Hata hivyo, Mungu bado alikuwa amekasirika na akampa Daudi chaguo la adhabu tatu: miaka mitatu ya njaa, miezi mitatu ya kukimbia kutoka kwa adui, au siku tatu za tauni mbaya. Daudi alichagua tauni, ambayo iliua wanaume 70,000. Sensa ilipata wanaume 800,000 wenye uwezo wa kupigana katika Israeli

na 500,000 katika Yuda ([2 Samweli 24:9](#)). Akaunti tofauti inatajaji jeshi la akiba la wanaume 1,100,000 katika Israeli na 470,000 katika Yuda ([1 Mambo ya Nyakati 21:5](#)), pamoja na Walawi 38,000 ambao wangeweza kuhudumu katika hekalu ([1 Mambo ya Nyakati 23:3](#)).

Wasomi wamejiuliza kwa nini idadi ya watu kutoka sensa ya tatu ni karibu mara mbili ya ile ya sensa mbili za kwanza. Maelezo mengi yamependekezwa, lakini hakuna hata moja linaloridhisha kabisa.

Sensa ya nne imeandikwa katika [Ezra 2](#), ambayo ilifanyika wakati wahamishwa waliporudi Yerusalem. Ilijumuisha wanaume 42,360 wa Israeli, watumwa 7,337 (wa kiume na wa kike), na waimbaji 200 (wa kiume na wa kike).

Kwenye Agano Jipy, sensa ilicheza jukumu muhimu katika matukio ya kuzaliwa kwa Yesu. "Katika siku hizo, amri ilitolewa na Kaisari Augusto kwamba sensa ifanyike katika ufalme wote. Hii alikuwa sensa ya kwanza kufanyika wakati Kirenio alikuwa gavana wa Siria. Kila mtu alikwenda katika mji wake kujiandikisha" ([Luka 2:1-3](#)).

Josephus, mwanahistoria Myahudi wa karne ya kwanza BK, anabainisha kwamba Kirenio alikamilisha sensa muda mfupi baada ya kuwa gavana wa Siria mwaka wa 6 BK. Hata hivyo, [Mathayo 2](#) inaonyesha kuzaliwa kwa Yesu wakati wa utawala wa Herode Mkuu, ambaye alikuwa mwaka wa 4 KK, ikionyesha kwamba kulikuwa na sensa mbili tofauti wakati huo. Rejeo la Luka kwa "kuandikishwa kwa kwanza" ([Luka 2:2](#)) lina uwezekano wa kutofautisha na sensa ya mwaka wa 6–7 BK. Luka pengine alijua kuhusu sensa ya baadaye, ambayo anaitaja katika [Matendo 5:37](#). Mfululizo wa sensa huko Misri karibu na wakati huo huo unaunga mkono wazo kwamba mfululizo kama huo ulitokea Palestina. Ufafanuzi unaowezekana zaidi ni kwamba sensa ya awali ilifanyika wakati wa uongozi wa Kirenio kabla hajawa gavana rasmi.

Kutajwa kwa sensa na Luka chini ya Kirenio kunatumikia madhumuni mawili. Kwanza, inaweka tarehe ya kuzaliwa kwa Yesu, na pili, inaeleza kwa nini Yosefu na Maria walikuwa Bethlehemu. Sensa hiyo pengine ilikuwa kwa madhumuni ya kodi, kwani Warumi hawakuhitaji Wayahudi kutumikia jeshi. Sharti la kurudi katika mji wa asili linaakisi mila za Kiebrania na utayari wa mfalme wa Kirumi, Kaisari Augusto, kuruhusu Wayahudi kufuata desturi zao.

Seremala

Mtu aliyefanya kazi na mbao, akijenga mifumo ya nyumba, paa, madirisha, na milango. Mara nyingi miundo midogo kama nyumba ilijengwa na mmiliki. Hekalu na majumba yalihitaji wafanyakazi wenyewe ujuzi. Kwa miundo hii mikubwa, seremala walifanya kazi pamoja na waashi, ambao walikuwa na ujuzi wa kukata na kuandaa mawe kwa ajili ya ujenzi ([2 Wafalme 12:11; 22:6](#); [1 Mambo ya Nyakati 14:1; 22:15](#); [2 Mambo ya Nyakati 24:12; 34:11](#); [Ezra 3:7](#)). Ufundu wa useremala haukutajwa mara nyingi katika Agano Jipy, ingawa ilikuwa ni kazi ya Yesu na Baba yake Yosefu ([Mathayo 13:55](#); [Marko 6:3](#)).

Sethi

Mwana wa tatu wa Adamu na Hawa. Alimrithi Habil, ambaye Kaini alimuua ([Mwanzo 4:25](#)). Sethi anaonekana kama mwana wa kwanza wa Adamu katika orodha za familia za [Mwanzo 5:3–8](#), [1 Mambo ya Nyakati 1:1](#) ("ghasia" katika Toleo la Mfalme Yakobo), na [Luka 3:38](#). Kupitia ukoo wa Sethi, Yesu alizaliwa. Sethi alikuwa baba wa Enoshi na aliishi miaka 912.

Tazama pia Ukoo wa Yesu Kristo.

Shahidi

Mtu ambaye anasimulia kuhusu kile alichoona au alichopitia, mara nyingi katika mahakama. Neno "mshahidi" linaweza pia kumaanisha ushuhuda ambao mtu huyo ametoa.

Shahidi katika Agano la Kale

Kwenye utaratibu wa kisheria ulioelezwa katika Agano la Kale, shahidi mmoja hakuwa wa kutosha kwa ushuhuda wa kibinafsi dhidi ya mtu. Mashahidi wawili au watatu walihitajika ([Kumbukumbu la Torati 17:6; 19:15](#)). Sheria ya Kiyahudi inajumuisha kanuni hii, na Agano Jipy linairudia (linganisha [Mathayo 18:16](#); [2 Wakorintho 13:1](#)).

Ukweli wa ushuhuda ni muhimu sana kiasi kwamba amri ya tisa inakataza ushuhuda wa uongo ([Kutoka 20:16](#); [Kumbukumbu la Torati 5:20](#); linge [Marko 10:19](#); [Luka 18:20](#)). Hekima ya vitendo ya Mithali inazungumza mara nyingi dhidi ya shahidi wa uongo (Kwa mfano, [Mithali 6:19](#); [14:5](#); [25:18](#)). Mashahidi wa uongo walitokea

([Zaburi 27:12; 35:11](#)). Kuna mifano mashuhuri ya kuleta mashahidi zaidi ya mmoja ili kuleta kifo cha mtu asiye na hatia. Kesi ya Nabothi na shamba lake la mizabibu inajulikana kwa kuwa mbaya. Katika kesi hii, mke wa Mfalte Ahabu, Yezebeli, alihonga wanaume wawili kutoa ushuhuda wa uongo dhidi ya Nabothi ili apigwe mawe hadi kufa. Kisha mume mwovu wa Yezebeli angeweza kuchukua shamba la mizabibu alilotamani sana ([1 Wafalme 21](#)).

Mashahidi wangeweza kujaribiwa na majaji. Ikiwa mshtaki alikuwa wa uongo, mtu huyo alipokea adhabu aliyotaka kumfanyia mshtakiwa ([Kumbukumbu la Torati 19:16-21](#)). Mithali pia inazungumzia adhabu ya shahidi wa uongo ([Mithali 19:5, 9; 21:28](#)).

Agano la Kale linarekodi akaunti kadhaa za mashauri ya kisheria ambapo mashahidi wanatajwa. Mengi ya haya yanahuisha ununuzi au uhamisho wa mali. [Ruthu 4:7-12](#) inahuishi ukombozi wa shamba kutoka kwa Naomi na Boazi. Ili kuthibitisha unabii wa kurudi kwa waliohamishwa kutoka Babeli, Yeremia alinunua na kulipia shamba mbele ya mashahidi. Mashahidi pia walitia saini hati ya mali hiyo ([Yeremia 32:6-15](#)).

Mwisho wa ujumbe wake wa kuaga huko Shekemu, Yoshua alitangaza kwamba Waisraeli wenyewe walikuwa mashahidi. Walikuwa wamechagua kumtumikia Bwana. Kisha Yoshua akaweka jiwe kubwa na kutangaza kwamba pia lilikuwa shahidi ([Yoshua 24:22-27](#)). Watu wa Israeli wenyewe walitangazwa kuwa mashahidi wa Mungu ([Isaya 43:10; 44:8-9](#)). Walikuwa mashahidi wa uwepo wa Mungu, upkee wake, utakatifu, nguvu, na upendo wake. Wakati Waisraeli waliposhindwa kutambua upkee na utakatifu wake na kugeukia ibada ya sanamu, aliwatuma utumwani. Aliwaonya, kwa kuwa walikuwa wameshindwa katika ushuhuda wao na walikuwa wamewapa maadui wa Mungu nafasi ya kumkufuru (kusema vibaya kuhusu Mungu).

Shahidi katika Agano Jipyä

Kwenye Agano Jipyä, maneno mbalimbali ya shahidi yanahuiana hasa na kitenzi *shahidi*, kinachomaanisha "kutoa ushahidi, kuwa shahidi." Neno "mfiadini" linaonesha aina ya juu kabisa ya ushahidi. Wakristo wamejitolea maisha yao kwa sababu ya ushahidi wao kwa Yesu Kristo.

Yohana Mbatizaji alikuwa shahidi na pia shahidi wa imani. Kama mtangulizi wa Masihi, jukumu lake lilikuwa kushuhudia nuru na kumtambua Mwana-

Kondoo wa Mungu ([Yohana 1:7-8, 19-36](#)). Wafuasi wa Yesu, na hasa mitume 12, walikuwa mashahidi kwa mtu na tabia ya Yesu. Walimjua, walisikia mafundisho yake na waliona miujiza yake. Watatu walikuwa mashahidi wa mabadiliko yake ya kimujiza katika sura (yanayojulikana kama kubadilika sura, [Mathayo 17:1-2; 2 Petro 1:17-18](#)). Wengi walikuwa mashahidi wa ufufuo wake ([Luka 24:48; 1 Wakorintho 15:4-8](#)). Wakati wa kupaa kwake, wanafunzi walipewa jukumu la kuwa mashahidi wake ([Matendo 1:8](#)).

Shema

Taarifa "Sikiza, Ee Israeli, Yahweh Mungu wetu ni Yahweh mmoja" ([Kumbukumbu la Torati 6:4](#)). Jina, Shema, linatokana na neno la kwanza la Kiebrania la mstari huo, *Shema, "sikiza."* [Kumbukumbu la Torati 6:4-9](#) lina ukweli huu wote muhimu wa kibiblia. Ingawa tafsiri kadhaa za mstari wa [4](#) ni sahihi kisarufi, maneno ya Yesu katika [Marko 12:29](#) yanafanana zaidi na tafsiri iliyo hapo juu. Wayahudi wa kidini husali Shema mara tatu kwa siku kama sehemu ya ibada. Hakuna ibada ya sabato inayofanyika katika sinagogi bila hiyo.

Shema ina ukweli muhimu kuhusu mafundisho na wajibu. Shema inadai kwamba wasikilizaji wajitolee kwa nafsi zao zote kwa Ufunuo huu muhimu.

Kuhusu asili ya Mungu, neno "mmoja" (echad) linamaanisha umoja wenye vipengele, si umoja wa kipekee usiogawanyika.. Mwanatheolojia wa Kiyahudi wa enzi za kat, Maimonides, alidai kwamba Mungu alikuwa *yachid* (umoja wa pekee kabisa). Hata hivyo, Agano la Kale halitumii neno hili kumwelezea Mungu. Neno "*echad*" linatokea kwa mara ya kwanza katika [Mwanzo 2:24](#), ambapo Adamu na mwanamke wanakuwa mmoja (*echad*) katika ndoa. Hivi ndivyo Yesu alivyoweza kunukuu [Kumbukumbu la Torati 6:4](#) bila kukataa uungu wake mwenyewe.

Tazama pia Kitabu cha Kumbukumbu la Torati.

Shemasi, Shemasi wa kike

Maneno yanayomteua afisa katika kanisa la eneo yanatokana na neno la Kigiriki linalomaanisha "mtumishi" au "waziri." Neno "diaconate" linatumika kwa ajili ya ofisi yenye au kwa ajili ya kundi la mashemasi na mashemasi wa kike. Kama ilivyo kwa maneno mengine mengi ya kibiblia

yanayotumika leo kwa maana ya kiufundi, maneno "shemasi" na "shemasi wa kike" yalianza kama maneno maarufu, yasiyo ya kiufundi. Katika utamaduni wa Kigiriki wa karne ya kwanza Baada ya Kristo (BK) na katika Agano Jipy, yalielezea aina mbalimbali za huduma.

Chanzo cha Dhana

Matumizi ya Lugha ya Kigiriki

Marejeleo yanapatikana katika maandiko ya kale ambapo neno la Kigiriki "shemasi" lilimaanisha "mhudumu," "mtumishi," "msimamizi," au "mjjumbe." Katika angalau matukio mawili, lilionyesha mwokaji na mpishi. Katika matumizi ya kidini, neno hilo lilielezea wahudumu mbalimbali katika mahekalu ya kipagani. Nyaraka za kale zinaonyesha "mashemasi" wakiongoza katika uzinduzi wa sanamu kwa Mungu wa Kigiriki Herme. Serapis na Isis, miungu ya Misri, walihudumiwa na chuo cha "mashemasi" kilichoongozwa na kuhani.

Matumizi ya Kawaida ya Agano Jipy

Neno hilo hilo lilitumika na waandishi wa kibiblia kwa maana ya jumla kuelezea huduma mbalimbali. Haikuwa hadi baadaye katika maendeleo ya kanisa la kitume ambapo neno hilo lilitumika kwa kundi maalum la maafisa wa kanisa. Mionganii mwa matumizi yake ya jumla, "shemasi" inarejelea mhudumu wa chakula ([Yohana 2:5, 9](#)), mhudumu wa mfalme ([Mathayo 22:13](#)), mtumishi wa Shetani ([2 Wakorintho 11:15](#)), mtumishi wa Mungu ([6:4](#)), mtumishi wa Kristo ([11:23](#)), mtumishi wa kanisa ([Wakolosai 1:24-25](#)), na mtawala wa kisiasa ([Warumi 13:4](#)).

Agano Jipy linaonyesha utumishi kama aina ya huduma na kama alama ya kanisa lote. Hii inamaanisha kuwa inachukuliwa kuwa ya kawaida kwa wanafunzi wote ([Mathayo 20:26-28](#); [Luka 22:26-27](#)). Mafundisho ya Yesu kuhusu hukumu ya mwisho yanaunganisha huduma na vitendo kama vile kulisha wenye njaa, kuwakaribisha wageni, kuwavisha walio uchi, na kuwatemeblea wagonjwa na wafungwa ([Mathayo 25:31-46](#)). Katika Agano Jipy lote, kuna msisitizo juu ya utunzaji wenye huruma kwa mahitaji ya kimwili na ya kiroho ya watu binafsi pamoja na kujitao ili kukidhi mahitaji hayo. Huduma kama hiyo hatimaye ni huduma kwa Kristo mwenyewe (mstari wa [45](#)).

Historia ya Ofisi

Wataalamu wengine wa Biblia wanasisitiza uhusiano kati ya *hazzan* wa sinagogi la Kiyahudi na ofisi ya Kikristo ya shemasi. *Hazzan* alifungua na kufunga milango ya sinagogi, aliiweka safi, na kugawa vitabu vya kusoma. Inawezekana kwamba ni kwa mtu kama huyo Yesu alimkabidhi gombo la Isaya baada ya kumaliza kusoma ([Luka 4:20](#)).

Wasomi wengine wa Agano Jipy wanazingatia uteuzi wa wale saba ([Matendo 6:1-6](#)). Wanaona kitendo hicho kama mtangulizi wa kihistoria wa muundo ulioendelea zaidi ([Wafilipi 1:1; 1 Timotheo 3:8-13](#)—marejeleo mawili maalum kwa "ofisi" ya shemasi). Luka alitoa umakini mkubwa katika Matendo kwa uteuzi wa kundi jipy la viongozi wa kanisa. Wakiwa wamelemewa na majukumu mbalimbali, mitume 12 walipendekeza mgawanyo wa kazi ili kuhakikisha utunzaji wa wajane wa Kiyunani (wanaozungumza Kigiriki) katika ugawaji wa kila siku wa chakula na sadaka za kanisa. Wanaume saba wenye sifa nzuri, walijojaa Roho na hekima ([Matendo 6:3](#)), baadaye walijulikana katika mkutano wa Yerusalem, wakifanya kazi za hisani na kutunza mahitaji ya kimwili.

Wasomi wengine wanaonya kwamba ushemasi haupaswi kuhusishwa tu na kazi za hisani, kwani neno la Kigiriki linalotumika katika [Matendo 6:2](#) linahusiana na neno lilitotfsiriwa "huduma ya neno" katika sura ya [4](#). Wale waliochaguliwa kusimamia utunzaji wa mahitaji ya kimwili walikuwa watu wenye hadhi ya kiroho. Stefano, kwa mfano, "amejaa neema na nguvu, alifanya maajabu makubwa na ishara" ([6:8](#), Toleo la Kawaida la Marekebisho). Filipo, aliyeeteuliwa kama mmoja wa wale saba katika [Matendo 6](#), "alihubiri Habari Njema kuhusu ufalme wa Mungu na jina la Yesu Kristo" ([8:12](#)). Filipo pia alibatiza (mstari wa [38](#)) na anatajwa kama mwinjilisti ([21:8](#)).

Shemasi katika Kanisa la Kwanza

Wale wanaonukuu [Matendo 6](#) kama hatua ya awali ya ofisi ya shemasi wanarejelea kuenea kwa desturi kutoka kwa kanisa la Yerusalem hadi kwa makutaniko ya Mataifa yanayochipuka kwingineko. Makanisa mengi pengine yalichukua uteuzi wa "wale saba wa Yerusalem" kama mfano wa kufuata, baadhi hata wakikubali idadi ya saba. Katika barua ya papa wa karne ya tatu Kornelio, kwa mfano, kanisa la Rumi lilisemekana kuwa lilidumisha idadi ya saba ya mashemasi.

Wakati kanisa la Filipi lilipopokea maagizo yake kutoka kwa mtume Paulo (karibu mwaka wa 62 BK) na Timotheo akiwa na barua ya kwanza ya Paulo mkononi, "shemasi" ilikuwa imekuwa neno la kiufundi linalorejelea ofisi maalum katika makanisa. Katika [Wafilipi 1:1](#) Paulo alilihutubia kanisa kwa ujumla na kisha akaongeza "pamoja na maaskofu na mashemasi." Wafafanuzi wengine wanaona kuwa hiyo ni kuanzishwa kwa makundi mawili tofauti ndani ya mwili mkubwa wa kanisa, ingawa hakuna maelezo zaidi yanayotolewa. Inawezekana mashemasi wa mkusanyiko huo walikuwa na jukumu la kukusanya na kisha kutuma sadaka zinazotajwa ([Wafilipi 4:14-18](#)).

Katika [1 Timotheo 3:8-13](#), maagizo yanatolewa kuhusu sifa za ofisi ya shemasi. Ingawa haya ndiyo maelezo ya kina zaidi ya mada hiyo katika Agano Jipy, bado ni ya kijuujuu sana. Sifa nyngi zinazohusiana na tabia na mwenendo wa kibinasi zinafanana na zile za askofu. Kwa mfano, shemasi anapaswa kuwa mkweli, mume wa mke mmoja, "asiyelevya divai nyngi," na mzazi mwenye kuwajibika. Mstari wa [11](#), unaohitaji kwamba "wanawake vivyo hivyo wawe makini, si wasingiziaji, bali wastahimilivu, waaminifu katika mambo yote" (Toleo la Kawaida Lililorekebishiwa), unaweza kumaanisha si wake za mashemasi bali mashemasi wanawake, kama tafsiri kadhaa zinavyoonyesha (New International Version, New English Bible). Kwa vyovoyote vile, ni wazi kwamba wanawake walishiriki katika kazi ya ushemasi.

Tofauti na ofisi ya askofu ([1 Timotheo 3:2](#)), mashemasi hawajaelezewa kama wale wanaotoa mafundisho au ukarimu. Kwa kweli, hakuna kutajwa kwa sifa zozote za kiutendaji ili kufafanua majukumu ya mashemasi au mashemasi wa kike katika kanisa la awali. Sifa za tabia zilizoorodheshwa zinatafaa kwa wale walio na majukumu ya kifedha na kiutawala (kama kitabu cha [Matendo 6:1-6](#) kinavyopendekeza). Timotheo ameambiwa kwamba mashemasi wazuri hawatakosa malipo; siyo tu kwamba imani yao itaongezeka, bali pia watapata nafasi nzuri mionganoni mwa wale wanaowahudumia ([1 Timotheo 3:13](#)).

Ofisi ya shemasi ilitofautiana na ofisi ya mzee, ambayo ilitokana na muundo maalum wa Kiyahudi katika Agano la Kale (tazama [Hesabu 11:16-17](#); [Kumbukumbu la Torati 29:10](#)). Kwa upande mwingine, ushemasi ulikua kutoka kwa mfano thabiti, wa kibinasi, na wa kihistoria wa Yesu, mtumishi ambaye kwa huruma alikidhi mahitaji halisi ya binadamu.

Kama ofisi ya shemasi ilivyozidi kuimariika, majukumu yake yalifafanuliwa kama yale ya utunzaji wa kichungaji. Maskini na wagonjwa walipokea huduma zao sio tu kimwili bali pia kwa maelekezo na faraja. Nyumba za wanachama wa kanisa zikawa maeneo ya kawaida kwa shemasi au shemasi wa kike. Mpangilio wa kutembelea ulianzishwa ili kugundua na kukidhi mahitaji ya mwili wa kanisa kwa ujumla. Ingawa hiyo ilijumuisha usimamizi wa fedha, ilikwenda mbali zaidi ya hapo. Wale waliotumikia kama mashemasi na mashemasi wa kike bila shaka walikuwa alama za utunzaji wa upendo kwa kanisa kwa ujumla.

Mahali ambapo ofisi ya shemasi inafaa katika mpangilio mkubwa wa utaratibu wa kanisa ndani ya Agano Jipy ni vigumu kubaini kwa sababu ya utofauti uliojitokeza wakati wa miaka ya awali ya uundaji. Baadhi ya wanahistoria wa kanisa wanahitimisha kuwa kadiri muundo wa kikanisa uliyokua, wazee walitoa uongozi kwa waumini. Mashemasi waliwasaidia, hasa katika huduma za kijamii na utunzaji wa kichungaji. Mwisho wa karne ya kwanza na ya pili uliona huduma ya kipekee ya sehemu tatu: mashemasi, wazee (presbyters), na maaskofu. Maaskofu au "waangalizi" walianza kutumia mamlaka juu ya maeneo au vikundi nya makanisa.

Shemasi wa kike

Je, wanawake walikuwa na nafasi gani katika huduma ya kanisa la awali? Ujumuishaji wa Paulo wa marejeleo ya wanawake katika huduma ni wa kushangaza ikilinganishwa na jukumu la wanawake kwa ujumla katika karne ya kwanza. Alimsifu Fibi kwa huduma yake katika kanisa la Kenkrea, akitumia neno "shemasi" kumwelezea ([Warumi 16:1](#)). Alimsifu kama "msaidizi" (mstari wa [2](#)), neno linaloashiria sifa za uongozi (ling. [Warumi 12:8](#); [1 Timotheo 3:4-5](#)). Baadhi ya wasomi wametumia rejleo hilo kama mfano wa maendeleo ya awali ya ofisi ya shemasi wa kike. Wengine wameitafsiri kwa maana isiyo ya kiufundi, ikimaanisha kwamba Fibi alifanya kazi kwa ujumla katika jukumu la kuhudumia na hivyo alikuwa anastahili kutambuliwa huko Rumi. Iwe "shemasi" ilitumika kiufundi au kwa maelezo, huduma kwa wanawake na wanaume katika Agano Jipy ilifuata mfano wa Yesu, ambaye "hakuja kutumikiwa bali kutumikia" ([Marko 10:45](#)). Kwa sababu ya idadi kubwa ya wanawake waliogeuka ([Matendo 5:14](#); [17:4](#)), wanawake walifanya kazi katika maeneo kama vile kutembelea, kufundisha katika uanafunzi, na kusaidia katika ubatizo. Mashemasi wa kike wanatajwa katika nyaraka za

karne ya tatu kama wakisimamia ubatizo kwa wanawake waliogeuka.

Tazama pia Askofu; Mzee; Mchungaji; Presbiteri.

Shemu

Mwana mkubwa wa Noa ([Mwanzo 5:32; 6:10, 7:13; 9:18, 23, 26-27; 11:10; 1 Mambo ya Nyakati 1:4, 17-27; Luka 3:36](#)) na babu wa watu wa Kisemiti ([Mwanzo 10:1, 21-31](#)). Shemu aliishi kwa miaka 600 ([Mwanzo 11:10-11](#)). Jina lake kwa Kiebrania linamaanisha "jina," labda ikionyesha kwamba Noa aliamini jina la Shemu lingekuwa na umuhimu.

Baada ya Gharika kuu, Shemu na kaka yake Yafethi walimkuta baba yao, Noa, akiwa ameleta. Kaka yao mwingine, Hamu, alikuwa amemdhalilisha. Shemu na Yafethi walimstahi Noa ([Mwanzo 9:20-29](#)). Kwa sababu ya matendo yao, Noa baadaye alimlaani Kanaani, mwana wa Hamu, na kuwabariki Shemu na Yafethi.

[Mwanzo 11:10-27](#) Kiinaonyesha ukoo wa mbegu ya ahadi (mzao). Mzao huu ulitabiriwa katika [Mwanzo 3:15](#) na [5:1-32](#) kuponda Shetani. Ukoo huu unapitia kwa Shemu hadi Abrahamu, kisha kupitia Yuda na Daudi hadi Kristo (linganisha [Luka 3:36](#)). Baraka ambayo Noa alimpa Shemu inaonyesha kwamba ukoo wake ungebeba ahadi ya mbegu kutoka [Mwanzo 3:15](#). Hii ni mara ya kwanza katika Biblia ambapo Mungu anaitwa Mungu wa mtu au kundi maalum. Noa alisema kwamba watu wa Kanaani wangetumikia watu wa Shemu. Hii ilitimia wakati Waisraeli, ambao walikuwa wazao wa Shemu, waliposhika ardhi ya Kanaani (linganisha [1 Wafalme 9:20-21](#)).

Noa pia alisema kwamba wazao wa Yafethi wangeongezeka kwa idadi na kuishi mionganini mwa watu wa Shemu ([Mwanzo 9:27](#)). Hii ina maana kwamba wazao wa Yafethi wangeongezeka kwa idadi. Kwa muda, wangenufaika na baraka za Shemu. Baadhi ya wasomi wanaamini unabii huu ultimizwa wakati wa Agano Jipy, ambapo watu wa mataifa walialikwa kushiriki baraka za injili na kuanzishwa kwa kanisa.

Kwenye "jedwali la mataifa" lililorekodiwa katika [Mwanzo 10](#), wazao watano wa Shemu wametajwa:

1. Elamu
2. Ashuru
3. Arfaksadi
4. Ludi

5. Araamu

Miongoni mwa hawa wazao, Eberi anapewa msisitizo maalum kutoka kwa ukoo wa Arfaksadi, na ukoo wake unaftuiliwa hadi Abrahamu katika [Mwanzo 11:16-27](#).

Tazama pia Ibrahimu; Nasaba ya Yesu Kristo; Mataifa; Nuhu #1.

Sheria, Dhana ya Kibiblia ya

Njia za Mungu za kuwatakasa watu wake kwake. Asili na maudhui ya "sheria" yanaweza kubadilika, lakini lengo linabaki lile lile: ukomavu na kufanana na sura ya Mungu.

Mapitio

- Muktadha wa Kihistoria
- Sheria katika Agano la Kale
- Sheria za Waisraeli na Mashariki ya Karibu ya Kale
- Sheria za Agano la Kale
- Madhumuni ya Sheria

Muktadha wa Kihistoria

Wakati mwanadamu aliumbwaa kwa mfano wa Mungu, alipokea utukufu, utawala, na riziki ya kila siku kutoka kwa Muumba-Mfalme ([Mwanzo 1:27-30](#)). Hata hivyo, katika hadhi yake ya juu kama mtawala juu ya uumbaji wa Mungu duniani, mwanadamu alipaswa kuthibitisha uaminifu wake kwa Bwana. Kwa kusudi hili Mungu aliweka jaribio rahisi: mti wa kujua mema na mabaya. Mwanadamu alikatazwa kula matunda ya mti huo ([2:17](#)). Kutotii kwake kulimfanya asiweze kushirikiana na Mfalme mkuu. Alikuwa mwasi na kwa asili mwenye hila, kama vile akaunti za baadaye za Kaini ([4:1-16](#)), kizazi cha Gharika ([6:1-13](#)), Hamu na Kanaani ([9:18-26; 10:6-20](#)), na Mnara wa Babeli ([11:1-9](#)) zinavyoonyesha.

Hata hivyo, katikati ya haya yote Bwana alimwita Abrahamu kwa neema. Aliahidi kumbariki yeye, uzao wake, na familia za dunia ambazo zingejiunga katika maonyesho ya imani ya pamoja ([Mwanzo 12:2-3; 17:4-7](#)). Abrahamu alijibu Mungu kwa imani ([15:6](#)), kwa hiari alifuata desturi ya tohara kama ishara ya agano ([17:10](#); liganisha na [21:4](#)), na alitembea mbele za Mungu kwa uadilifu wa moyo ([17:1](#)). Abrahamu alijifunza baadaye kwamba Mungu alikuwa amemchagua kwa

mamlaka na neema kwa kusudi kwamba familia ya Abrahamu ijitofautishe na mataifa "kwa kufanya haki na usawa" ([18:19](#)). Bwana alifurahishwa na mtumishi wake Abrahamu, ambaye, ingawa hakuwa amepokea sheria za kina, alikuwa mtu wa uadilifu. Moyo wake ulikuwa sawa na Mungu, hivyo alifanya kwa hiari kile ambacho Mungu aliamuru.

Baba wa imani alikuwa baba wa waaminifu; Bwana alishuhudia kwamba Abrahamu "alinisikiliza na kutunza maagizo yangu, amri zangu, sheria zangu na kanuni zangu" ([Mwanzo 26:5](#), niv). Imani yake ilizaa matunda ya haki ([Yakobo 2:21-24](#)).

Hata hivyo, Israeli, aliyebarikiwa na Bwana katika ongezeko la kizazi, kutoka Misri, kuvuka Bahari ya Shamu, na uwepo wake, hawakumjibu kwa imani. Walinung'unika na kulalamika katika Mlima Sinai, Kadesh-barnea, na katika tambarare za Moabu. Walijionyesha kuwa watu waasi na wenye shingo ngumu ([Kutoka 32:9; 33:3, 5; 34:9; Kumbukumbu 9:6, 13](#)). Ingawa walionyesha tabia yao, Bwana alikuwa mwaminifu kwa Abrahamu kwa kujifunga nao kwa agano. Israeli ikawa watu wake, ukuhani wake wa kifalme, taifa lake takatifu ([Kutoka 19:5-6; Kumbukumbu la Torati 26:18-19](#)). Aliwapa Israeli Amri Kumi, sheria, na agano, lililoashiriwa na mbaobili za ushuhuda ([Kutoka 32:15-16](#)). Hata baada ya Mose kuzivunja kwa hasira kwa sababu ya ibada ya sanamu ya ndama wa dhahabu, Bwana alihuisha agano lake kwa kuandika tena maneno ya agano ([34:28](#)). Kwa upande mmoja, muktadha ambaobili sheria ilitolewa unaonyesha neema ya Mungu na uvumilivu wake na dhambi za Israeli (sura [6-7](#)) na azma yake ya kutumia Israeli katika kufungua mpango wake wa ukombozi kwa ulimwengu. Kwa upande mwingine, muktadha unaonyesha ukosefu wa ukomavu na ukaidi wa Israeli. Kwa hiyo, sheria katika Agano la Kale ina madhumuni chanya na hasi.

Sheria katika Agano la Kale

Agano la Kale lina maneno mengi kwa sheria ya Mungu. Neno la jumla zaidi ni Torati, ambalo linaashiria mafundisho ya aina yoyote: ya kidini na ya kidunia, yaliyoandikwa na ya mdomo, ya kimungu na ya kibinadamu. Sheria katika Israeli ilikuwa sheria ya Mungu, iliyopitishwa kuititia Mose ([Kutoka 20:19; Kumbukumbu la Torati 5:23-27](#)). Kwa sababu Israeli ilikataa ufunuo wa moja kwa moja wa maneno ya Mungu, sheria ilipitishwa kuititia Musa mtumishi wa Mungu ([Yohana 1:17](#)).

Visawe vyta sheria ni, katika tafsiri mbalimbali, neno (tazama [Kutoka 24:3; 34:27](#)), hukumu (tazama [Kutoka 24:3](#)), amri (tazama [Hesabu 30:16](#);

[Kumbukumbu 4:1](#)), sheria (angalia [Hesabu 9:12, 14; Kumbukumbu la Torati 6:2](#)), amri (tazama [Kumbukumbu la Torati 6:1, 25](#)), kanuni ([Walawi 3:17; 10:11](#)), maagizo (neno la Kiebrania linalotumika tu katika Zaburi; tazama [119:4, 15, 27, 40, 45, 56, 63, 69, 78, 87, 93, 94, 100, 104, 110, 128, 134, 141, 159, 168, 173](#)), masharti, mahitaji, ushuhuda (tazama [Kumbukumbu la Torati 4:45; 6:20; 1 Wafalme 2:3](#)), amri (neno la Kiebrania lisilopatikana katika Pentateuki; tazama [Zaburi 119:15](#)), au kwa urahisi "njia" (tazama [1 Wafalme 2:3; Zaburi 18:21; 25:9; 37:34](#)).

Maneno haya yanaunda uwanja wa semantiki, na si rahisi kutofautisha wazi kati ya aina mbalimbali za sheria. Kwa ujumla "maneno" yanahuus wajibu wa mwanadamu kwa Mungu, hasa Amri Kumi ([Kutoka 20:1; 34:27](#)). "Hukumu" zinajumuisha kanuni za kiraia na wajibu kwa wenzake na kwa mazingira ya kijamii ([21:1-23:9](#)); hizi mara nyingi ziko katika mfumo wa "ikiwa ... basi. ..." Katika Mambo ya Walawi na katika uundaji wa kidini neno "sheria" lina maana ya kiufundi ya kanuni za kidini—sheria za sherehe. Hata hivyo, katika muktadha mwingine, hasa katika mfululizo wa visawe vyta sheria, inamaanisha matarajio au kanuni yoyote. "Amri" ni zile kanuni zilizotolewa na mamlaka ya juu. Ingawa Agano la Kale lina maneno mengi kwa ajili ya sheria, maana ya neno moja mara nyingi haibadiliki na ile ya maneno mengine, hasa katika mfululizo kama vile "amri na sheria" ([Kumbukumbu la Torati 4:1, 5; 5:1](#)), "amri, sheria na kanuni" ([6:1](#)), "tembea katika njia zake, na uzishike amri na sheria zake, sheria na mahitaji yake, kama ilivyoandikwa katika Sheria ya Mose" ([1 Wafalme 2:3](#), niv).

Motisha ya kutii sheria ya Mungu iko katika matendo na uwepo wa Bwana. Utangulizi wa Amri Kumi unatukumbusha matendo makuu ya Mungu: "Mimi ndimi Bwana Mungu wako, niliyekutoa katika nchi ya Misri, katika nyumba ya utumwa" ([Kutoka 20:2](#), rsv). Katika matendo ya kihistoria ya ukombozi wa Israeli, ufunuo katika Mlima Sinai, na kutakaswa kwa Israeli kuwa watu wake, alijihuisha na Israeli kama "baba." Alichukua Israeli kuwa wana na kuwatakasa; yaani, aliwatangaza kuwa watakatifu ([Kutoka 19:6; 31:13; Walawi 20:8; 22:32](#); tazama [Warumi 9:4](#)). Wakati mwingine dhana mbili za ukombozi na utakaso huwekwa pamoja, lakini kama ziko au la, haziwezi kutenganishwa: "Mimi ndimi Bwana ninayewafanya watakatifu" ([Walawi 22:32b](#), niv). Sababu ya utififi inaweza kuelezwaa kwa urahisi kwa kutaja jina la Mungu: "Mimi ni Yahweh" (taz. [Law 18:6, 21, 30; 19:10, 14, 16, 18, 28, 30-31, 34, 36-37](#)). Sharti la utakatifu wa vitendo pia

linategemea usoefu wa uwepo wa Mungu. Bwana aliagiza Israeli kuwa watakatifu kwa sababu yeye ni mtakatifu ([Walawi 11:44–45; 19:2](#)). “Mtakatifu wa Israeli” aliihi katikati ya watu wake ([Kutoka 25:8; 29:45](#); [Hesabu 5:3; 35:34](#)).

Je, Israeli waasi wangewezaje kuelewa kile ambacho Mungu alihitaji, kama si kwa kanuni za kimaadili, kijamii, kiraia, na kidini? Bwana alikuwa ameona kwamba hawakuwa na “moyo” wa kumtumikia kama watu waaminifu kwa agano ([Kumbukumbu la Torati 5:29](#)). Kwa asili ya Israeli, haikuweza kuunda mfumo wa kimaadili na kidini wa kutosha kumridhisha Mungu. Kwa sababu ya ugumu wa miyo ya watu, Mungu alilazimika kufunua (yaani, “kueleza wazi”) mapenzi yake.

Sheria za Waisraeli na Mashariki ya Karibu ya Kale

Sheria ya Israeli ilionyesha desturi za muktadha wake wa kale wa Mashariki ya Karibu. Sheria za kale za Kibabiloni (Eshnunna, Hammurabi) zinaonyesha mfanano na sheria za kibiblia. Mfanano huo unazidi kufanana kwa kesi na unajumuisha uundaji wa kisheria (sheria ya kasuistik). Sheria ya Israeli ni ya kipekee kwa kuwa ni sheria ya kimungu. Mose ni mpatanishi na si mtoaji wa sheria, kama ilivyokuwa desturi ya mfalme ambaye, kama Hammurabi, alitekeleza sheria. Bwana mwenyewe aliwapa Israeli sheria zake (rej. [Kumbukumbu la Torati 4:5–8](#)). Sheria katika Mashariki ya Karibu ya kale zilihusu upangaji wa jamii. Lakini sheria za Israeli zilitolewa ili kudhibiti kila kipengele cha maisha: binafsi, kifamilia, kijamii, na kidini. Sheria hizo zilikuwa za kufundisha Israeli kutofautisha kati ya takatifu na laana, kati ya safi na najisi, na kati ya haki na dhuluma.

Sheria za Agano la Kale

Sehemu ya kisheria ya Agano la Kale hajatolewa katika kitabu kimoja au sehemu moja. Zaidi ya hayo, sheria zinaonyesha maendeleo kutoka muktadha wa jangwa (Kutoka) hadi muktadha wa nchi (Kumbukumbu la Torati). Vifaa vya kisheria vya Agano la Kale ni tata, vimejaa tofauti na marudio. Inapatikana katika Kutoka (sura [20–24; 25–31](#)), Mambo ya Walawi, Hesabu (sura [3–6; 8–10; 15; 18; 19; 28–30](#)), na Kumbukumbu la Torati (sura [5–26](#)).

Amri Kumi

Amri zinatajwa kwa urahisi kama “maneno” ya Mungu ([Kutoka 20:1](#)). Zinapatikana katika [Kutoka](#)

[20:1–17](#) na katika [Kumbukumbu la Torati 5:6–21](#), lakini tofauti ndogo na amri za kibin afsi zinapatikana katika muktadha mwingine (mfano, [Kutoka 34:14, 17, 21](#); [Walawi 19:1–8; Kumbukumbu 27:15–16](#)). Kama sehemu ya agano, amri zilipelekwa kwanza kwa Israeli; sasa zinaunda msingi wa maadili katika Ukristo. Umuhimu wa kudumu wa sheria ya maadili ni wazi kutoka kwa Agano Jipy. Bwana wetu alithibitisha mamlaka yake kama mfasiri wa amri zote ([Mathayo 5:17–48; 12:1–14; 23:23–24](#)). Alifupisha sheria kwa maneno ya upendo kwa Mungu na mwanadamu (rej. [Mathayo 22:37–40](#); [Marko 12:28–34](#); [Luka 10:27](#); rej. [Warumi 13:8–9; Wagalatia 5:14](#)). Kwa kuwa yeye pia ni Bwana wa Sabato, Sabato haiwezi kutenganishwa na amri nyingine ([Mathayo 12:8](#)). Mtume Paulo pia alitetea sheria, kwani “maadili ya Roho” yake yanaonyesha uingizaji wa sheria ya Mungu katika miyo ya waumini (rej. [Warumi 8:1–17; 12:1–15:13; 1 Wakorinto 2:6–16; 5:1–8; 10:23–11:1; Wagalatia 5:13–6:10; Waefeso 4:17–6:9; Wafilipi 2:1–18; Wakolosai 3:1–4:6; 1 Wathesalonike 4:1–12; 5:12–24; 2 The 3:6–15; 1 Timotheo 6:3–10; Tito 3:1–11](#)).

Amri ziliandikwa pande zote mbili za hizo mbao mbili na Bwana ([Kutoka 32:15–16](#)). Hajulikani ikiwa mbao hizo zilikuwa nakala za nakala, jinsi amri zilivygawanywa, na jinsi amri zilivyohesabiwa. Ziliwekwa ndani ya sanduku la agano kama ushuhuda wa agano ([40:20](#)).

Kitabu cha Agano ([Kutoka 20:23–23:19](#))

Kusudi la kanuni ya agano lilikuwa kuonyesha na kuweka katika mwendo mashine ya kisheria ambayo Israeli kama taifa ingeweza kuakisi wasiwasni wa Mungu kwa haki, upendo, amani, na thamani ya maisha. Sheria katika Kitabu cha Agano ni za aina ya kesi. Zinadhhibiti maisha katika jamii ya kilimo yenye watumishi, punda, mafahali, ng'ombe, kondoo, na mashamba ya nafaka. Kanuni zinahusu mahusiano na wanawake (ikiwa ni pamoja na wajane), wageni, yatima; kwa masuala ya kisheria (uwajibikaji, uharibifu, umiliki); pamoja na wajibu wa kidini (madhabahu, Sabato). Mara nyangi sheria inahitaji fidia, lakini fidia si kanuni inapohusisha maisha ya binadamu ([Kutoka 21:12–29; 22:2–3](#)), hasa inapohusisha familia ya mtu ([21:15–17, 22–25](#)). Kanuni ya adhabu iliyounganishwa na sheria za kesi inaweka wazi thamani ya maisha ya binadamu, ambayo inalindwa na *lex talionis* (“sheria ya kulipiza kisasi”). *Lex talionis* haionyeshi ukosefu wa msamaha chini ya Agano la Kale bali ilikusudiwa kuwa kanuni ya kisheria inayotoa mshikamano na haki kwa jamii. Kitabu cha Agano

kinafafanua kwa njia ya kanuni na kesi jinsi Israeli inavyopaswa kuishi pamoja kama taifa linalokumbatia sheria ya Mungu na kuitumia *kwa haki* (bila ubaguzi au kupotosha haki), *kwa upendo* (kwa kujali pande zinazohusika), na *kwa amani*.

Sheria ya Kihani

Wasiwasi wa Mungu kuhusu utakatifu na usafi unajitokeza katika sheria za kikuhanzi ([Kutoka 25-31; 35-40](#); [Walawi 1-27](#); [Hesabu 4-10](#)). Kanuni hizo zinahusu ujenzi wa maskani, kutakaswa na kuwekwa wakfu kwa makuhani, sadaka na dhabihu, sheria za usafi, siku takatifu, na nadhiri.

Maskani iliwekwa katikati ya kambi ya Israeli jangwani. Ilionyesha uwepo wa Mungu pamoja na watu wake. Makuhani na Walawi walipiga kambi kuzunguka maskani ili kuhudumia na kulinda utakatifu wa Mungu. Makabila yote yalikuwa yamepangwa kuzunguka maskani, na ingawa wanachama wa makabila hawakuwa na ufikiaji wa sehemu zote za maskani, walipaswa kuwa safi kiibada ili kuishi kambini. Yeyote aliyekuwa najisi kiibada ([Walawi 13:46](#); [Hesabu 5:1-3](#)) au aliyekuwa ametenda dhambi kubwa alitolewa nje ya kambi ([Walawi 24:10-23](#); [Hesabu 15:32-36](#)). Kanuni hii ilijumuisha hata vitu vilivyokuwa najisi ([Walawi 8:17; 9:11](#)).

Kupitia sadaka na dhabihu zilizowekwa ([Walawi 1-7; 16](#); [Hesabu 15:1-31; 28](#)), Mungu alihakikishia Israeli, kibinafsi na kwa pamoja, msamaha ilipokuwa imekosea bila kujua. Sadaka na dhabihu zilionyesha kwa dhahiri kusudi la mtoaji, iwe ni msamaha, kujitolea, au ushirika.

Makuhani na Walawi walifundisha sheria ya Mungu ([Kumbukumbu 31:9-13](#)), walitumia kanuni zake, na walihudumu katika mahakama ([17:8-13](#)).

Kanuni ya Utakatifu ([Walawi 17-26](#))

Kanuni ya utakatifu ni sehemu muhimu ya kitabu cha Mambo ya Walawi. Hapa Mose aliwahutubia Israeli wote (rej. [Walawi 17:2; 18:2; 19:2; 20:2; 21:24; 23:2; 24:2; 25:2; 26:46; 27:2](#)).

Sheria ziko katika mfumo wa makatazo na amri za moja kwa moja. Zinahusu mahali pa dhabihu na marufuku ya kula nyama yenye damu ndani yake (sura [17](#)); marufuku ya mahusiano ya kingono na wanafamilia waliotajwa (sura [18](#)); na kanuni zinazohimiza uungu, utakatifu, haki, na upendo katika jamii (sura [19](#)). Kanuni ya adhabu inatumika kwa wale wanaotenda dhambi dhidi ya kanuni hizo (sura [20](#); [24:10-23](#)). Sura ya [21-24](#) inatumia kanuni za kidini kwa makuhani na kwa Waisraeli

wote. Taasisi za mwaka wa sabato na Mwaka wa Jubilei zinadhibiti msamaha wa madeni, uhuru wa watu, na urejeshaji wa ardhi (sura [25](#)).

Msimbo wa utakatifu unaeleza sifa zinazohitajika kwa watu watakatifu: kujitolea kwa Mungu (sadaka, dhabihu, makuhani) na upendo kwa mwanadamu ([Walawi 19:18b](#)) unaoonyeshwa katika kujali haki, amani, uhuru, thamani ya maisha ya binadamu, na kujali familia. Sheria nyingi zinaakisi roho ya Amri Kumi (sura [19](#)).

Ahadi na laana zote zimeunganishwa na kanuni ya utakatifu (sura [26](#)). Laana zinatabiri uhamisho kama matokeo ya kuvunja sheria. Lakini daima chini ya sheria na adhabu ni neema ya Bwana, ambaye anaahidi kwa hiari kusamehe dhambi za watu na kufufua agano liliovunjika ([26:44-45](#)).

Sheria za Kumbukumbu la Torati

Sheria za Kumbukumbu ya Torati ni maelezo na matumizi mapya ya Kitabu cha Agano kwa kuzingatia hali mpya ya kihistoria ya Israeli. Israeli ilikuwa karibu kuingia katika Nchi ya Ahadi wakati Musa alipowapa sheria ya Mungu ([Kumbukumbu 1:5](#)). Kipengele kisicho na utu cha Kitabu cha Agano hapa kinabadilishwa na ombi la kibinafsi. Mose anawasihi sana Israeli kuwa waaminifu kwa Bwana, agano, na masharti ya agano. Sheria za Kumbukumbu ya Torati zinawazia watu katika nchi ya ahadi, na patakatifu pa kati ([12:5, 11-18; 14:23; 15:20; 16:5-7, 16, 21; 17:8; 18:6; 26:2; 31:11](#)) na mfalme ([17:14-20](#)). Baraka na laana zinachochea uaminifu wa agano (sura [28](#)). Hata hivyo, Israeli pia inahakikishiwa hapa kwamba hata ikiwa itavunja sheria ya Mungu, Bwana anabaki kuwa mwenye neema na msamaha.

Madhumuni ya Sheria

Sheria iliyofunuliwa katika Mlima Sinai ilikusudiwa kuongoza Israeli karibu na Mungu. Ingawa walikuwa waasi, Mungu alitumia sheria kama chombo chake cha haki kufundisha, kwa njia maalum, dhambi ni nini (rej. [Warumi 5:20; 7:7-8](#)) na jinsi wanavyopaswa kutembea kwenye njia inayowazuia kuchafuliwa na dhambi na kuwa watakatifu kwa Bwana. Sheria ilikuwa mwalimu na mlinzi wa Israeli ([Wagalatia 3:24](#)). Maelezo ya kina ya sheria katika maeneo yote ya maisha (kazi, jamii, familia, ibada, na taifa) yalikuwa na nafasi muhimu katika jinsi Mungu alivyoshughulika na Israeli. Israeli ilikuwa taifa katika nchi maalum, yenye serikali ya kiungu, na ilikuwa na haja ya mwili wa sheria. Zaidi ya hayo, hali ya Israeli katika Mlima Sinai ilikuwa kwamba haikuweza kupokea ufunuo

wa moja kwa moja. Ufunuo ulipaswa kupidishwa kupidia Musa. Ilipaswa kuwekwa kwa undani kwa sababu Israeli haikuwa na ufahamu wa asili wa kile ufunuo wa utakatifu wa Mungu, haki, upendo, na uvumiliyu ulivyo hitaji kutoka kwao. Walikuwa wamechukua njia za Wamisri na walipaswa kujifunza mapenzi ya Mungu kwa ufunuo. Hata hivyo, Musa na manabii wanasisitiza kwamba kusudi la sheria si utii mkali kwa sheria kwa ajili yake yenye (kisheria) au kwa ajili ya tuzo (Ufarisayo). Kutii sheria ni tendo la ibada kwa Mungu, kwa ajili ya Mungu. Bwana wetu alithibitisha kusudi la sheria: kuanzisha njia ya maisha yenye nguvu ambapo mtu anatafuta ufalme wa Mungu na haki yake kila wakati ([Mathayo 6:33](#)).

Sheria ya Mungu ni njia yake ya utakaso. Aliitakasa Israeli kwa tendo la neema, na alihitaji Israeli kubaki takatifu. Yesu alithibitisha matumizi hayo ya sheria ambapo mtu anaweza kujua dhambi zake na kwa njia hiyo anaweza kuongozwa kwa Kristo. Msalabani Bwana wetu alibeba adhabu za sheria, alitimiza kwa njia kubwa zaidi uwepo wa maskani/hekaluni wa Mungu, alitimiza matarajio ya Baba ya upatanisho, na kuonyesha upendo wa Baba. Yeye, Mwana na mkuu kuliko Mose, alitoa kiini cha sheria katika muhtasari wa mahitaji ya Mungu: upendo wa Mungu na upendo wa jirani ([Mathayo 23:23-24](#); [Luka 11:42-44](#)). Yesu alifundisha kuwa lengo la utii si hasa kupokea thawabu bali kutumika kama chumvi ([Mathayo 5:13](#)) na nuru ([Mathayo 5:14-16](#); lingenisha [Waefeso 4:17-5:20](#)), na kuzaa matunda ([Yohana 15:1-17](#)). Kusudi la sheria ya Mungu ni mabadiliko ya taratibu ya watoto wa Mungu ili kuakisi sura ya Mwana ([Warumi 8:29](#); [2 Wakorintho 3:18](#); [Wakolosai 3:10](#)), kuwa mfano wa Baba ([Waefeso 5:1-2](#)), na kujazwa na Roho wa Mungu ([Wagalatia 5:18, 22-24](#)). Kwa kusudi hili Yesu alitupa Heri na Mahubiri ya Mlimani, ambayo yanatoa muhtasari wa nia ya mafundisho ya Mose na manabii ([Mathayo 5-7](#)).

Kusudi la sheria ni kuwabdalisha waumini waliorejeshwa kuwa watu wazima kiroho. Ukamilifu wa kiroho siyo haki iliyohifadhiwa kwa waumini baada ya Kristo; watakatifu wa Agano la Kale pia walitembea na Mungu (Henoko, [Mwanzo 5:22-24](#); Noa, [6:9](#); Abrahamu, [17:1](#)). Hawa walikuwa watu wazima waliokuwa wakiishi kwa uadilifu mbele za Mungu (rej. [Mwanzo 17:1](#); [Kumbukumbu 18:13](#); [Zaburi 15:1-2; 18:26; 101:2, 6, 119:80](#); [Mithali 11:5](#)).

Ukomavu, au uadilifu, ni ile jibu kwa Mungu ambapo muumini hahitaji tena kuishi kwa

masharti binafsi au kwa hofu ya makosa na dhambi za kupuuza, bali anafurahia kufanya mapenzi ya Bwana ([Zaburi 1:2; 112:1](#)). Tangu kuja kwa Kristo na Pentekoste, Roho Mtakatifu amemwagwa juu ya kila muumini. Amekuja si tu kuweka sheria ya Mungu ndani ([Yeremia 31:33](#)) bali pia kutusaidia kukuza ukomavu wa Kikristo kwa kutoa matunda ya utauwa kwa wingi zaidi ([Wagalatia 5:22-24](#)). Ingawa ukomavu na uhuru vilipatikana na baadhi ya watakatifu wa Agano la Kale, ni zawadi ya Mungu kwa watoto wake wote katika Kristo ([Matendo 2:39; 1 Wakorintho 12:13](#)). Kusudi bado ni lile lile, “ili mtu wa Mungu aweze kukamilishwa [mkomavu] kwa kila kazi njema” ([2 Timotheo 3:17](#), niv), lakini njia za kufanikisha hili na hadhi ya mtoto wa Mungu ni bora zaidi tangu Pentekoste.

Tazama pia Sheria ya Kiraia na Haki; Usafi na Uchafu, Kanuni Kuhusu; Sheria ya Jinai na Adhabu; Wagalatia, Barua kwa; Hammurabi, Kanuni ya Sheria ya; Kuhesabiwa Haki; Warumi, Barua kwa; Amri, Kumi; Torati; Mapokeo.

Shetani

Kiumbe wa roho anayempinga Mungu, Shetani anajaribu kuzuia mipango ya Mungu na kuwaongoza watu wake katika uasi.

Shetani katika Agano la Kale

Shetani hatajwi mara nyingi katika Agano la Kale. Katika sehemu za mwanzo za Agano la Kale, anaonekana kama malaika mbinguni anayewasilisha mashtaka dhidi ya watu mbele ya Mungu ([Ayubu 1:6-12](#); [2:1-7](#); [Zekaria 3:1-2](#)). Anatajwa kama “Shetani” au “Mshitaki,” na hakuna dalili kwamba malaika huyu ni mwovu.

Dhana ya Shetani kama mjaribu inaonekana mwishoni mwa Agano la Kale. Katika [1 Mambo ya Nyakati 21:1](#), hadithi ya [2 Samwel 24:1](#) inasimuliwa tena na Shetani, ambaye ametajwa kwa mara ya kwanza na kuonyeshwa kama kiumbe mwovu. Agano la Kale halina dhana ya Shetani lakini linatoa msingi wa mafundisho ya baadaye. Wengine wanatafsiri “Lucifer” katika [Isaya 14:12](#) kama kumrejelea Shetani, lakini kwa kweli inamrejelea mfalme wa Babeli.

Maendeleo ya Shetani katika Mawazo ya Kiyahudi

Kati ya kipindi cha Agano la Kale na Jipy, waandishi wa Kiyahudi walikuza mawazo mapya

kuhusu Shetani. Pia walimpa majina mengine kama Beliari, Mastema, na Sammael. Maandishi haya yanatoa mitazamo mitatu mikuu kuhusu Shetani.

Shetani kama Mwendesha Mashtaka

Kwenye mtazamo wa kwanza, Shetani anaonekana kama alivyo katika Agano la Kale. Anajaribu watu kufanya mambo mabaya na pia anasimama mbinguni mbele ya Mungu kuwashtaki watu kwa dhambi zao. Maandishi haya pia yanaonyesha Shetani akijaribu kuzuia mpango wa Mungu wa kuwaokoa watu (Jubilees 11:5; 17:16; Assumption of Moses 17; 1 Henoko 40:7).

Shetani kama Kiongozi Mbaya

Mtazamo wa Pili unatokana na maandiko ya kale yanayoitwa nyaraka ya Bahari ya Chumvi. Nyaraka hizi zinalezea Shetani (anayeitwa Beliari) kama kiongozi wa majeshi ya uovu anayewashambulia watu wema. Wazo hili linaweza kuwa lilichochewa na dini ya Kiajemi (Uzoroasta), ambayo ili amini katika mungu mwovu. Hata hivyo, Nyaraka za Bahari ya Chumvi zinaweka wazi kwamba kuna Mungu wa kweli mmoja tu. Zinafundisha kwamba Mungu alimuumba Beliari na Mkuu wa Nuru (kiumble mzuri wa kiroho). Mkuu wa Nuru atashinda mwishowe kwa sababu Mungu yuko upande wake.

Hadithi Mpya Kuhusu Shetani

Mtazamo wa tatu unamjumuisha Shetani kwenye hadithi ambapo hakuwa ametajwa hapo awali. Kwa mfano:

- Maandishi haya yanaeleza kwamba Shetani alimshawishi Hawa, na kusababisha wanadamu kufanya dhambi ya kwanza dhidi ya Mungu ([Hekima ya Solomonii 2:24](#))
- Wanasema Shetani anawadhibiti malaika waliotenda dhambi, kama ilivyoelezwa katika [Mwanzo 6:1-4](#) (Jubilees 10:5-8; 19:28)
- Maandishi mengine yanamuelezea Shetani mwenyewe kama malaika ambaye aligeuka dhidi ya Mungu (2 Henoko 29:4)

Shetani katika Agano Jipy

Kwenye Agano Jipy, Shetani ameonyeshwa kwa ukamilifu na amepewa majina mengi:

- Shetani (kwa Kiebrania "Mshitaki")
- Shetani (tafsiri ya Kigiriki ya neno "Shetani")
- Beliali
- Beelzebuli
- Mpinzani
- Nyoka
- Adui
- Nyoka
- Jaribu
- Yule Mwovu

Anaonekana kama:

- Mkuu wa jeshi la malaika ([Mathayo 25:41](#))
- mtawala wa ulimwengu ([Luka 4:6](#); [Matendo 26:18](#); [2 Wakorintho 4:4](#))
- mwenye mamlaka juu ya wasio Wakristo wote ([Marko 4:15](#); [Yohana 8:44](#); [Matendo 13:10](#); [Wakolosai 1:13](#))

Shetani ni adui wa Mungu na anataka kuwatenganisha watu wote na Mungu. Yeye ni adui hatari hasa kwa Wakristo ([Luka 8:33](#); [1 Wakorintho 7:5](#); [1 Petro 5:8](#)), ambao wanapaswa

kumpinga na wasidanganywe na hila zake ([2 Wakorintho 2:11](#); [Waefeso 6:11](#); [Yakobo 4:7](#)).

Shetani hufanya mipango yake mibaya kwa:

- kujaribu watu ([Yohana 13:2](#); [Matendo 5:3](#))
- kuwazuia wafanyakazi wa Mungu ([1 Wathesalonike 2:18](#))
- kuwashtaki Wakristo mbele za Mungu ([Ufunuo 12:10](#))
- Kuwadhibiti watu waovu wanaopinga injili ([2 Wathesalonike 2:9](#); [Ufunuo 2:9, 13](#); [13:2](#)).

Agano Jipyä linatufundisha kwamba Shetani amekuwa mwovu siku zote ([1 Yohana 3:8](#)). Lakini Yesu alibadilisha kila kitu. Kupitia kazi ya Yesu, Shetani alifungwa na kutupwa nje ya mbingu ([Luka 10:18](#); [Ufunuo 12](#)). Licha ya kuwa adui hatari, Wakristo wana silaha zenyne nguvu—maombi, imani, na ufanisi wa damu ya Yesu. Shetani bado anaweza kusababisha ugonjwa wa kimwili ikiwa ameruhusiwa na Mungu ([2 Wakorintho 12:7](#)). Mungu anaweza kumtumia Shetani kuwaadhibu watu waliokosea ([1 Wakorintho 5:5](#); [1 Timotheo 1:20](#)). Shetani daima atakuwa chini ya udhibiti wa Mungu, ambaye hatimaye atamwangamiza ([Warumi 16:20](#); [Ufunuo 20:10](#)).

Tazama pia Malaika; Shetani; Kumilikiwa na Shetani; Lucifer.

Shimo la Kuzimu

Kifungu kinachotumiwa katika Biblia kuelezea mahali pa kina kirefu sana ambapo ni makazi ya wafu na roho waovu.

Shimo la Kuzimu katika Agano la Kale

Neno la Kiebrania linalomaanisha "kilindi." Katika tafsiri nyingi za Biblia, mahali hapa huitwa "shimo la kuzimu." Katika nyakati za kale, watu walitumia neno hili kwa mahali popote palipokuwa na kina kirefu kisichopimika, kama vile visima au chemchemi zenyne kina kirefu sana. Agano la Kale linatumia wazo hili linapozungumzia maji wakati wa uumbaji wa dunia ([Mwanzo 1:2](#)) na sehemu za kina cha bahari ([Zaburi 33:7](#); [77:16](#)).

Kwenye tamaduni za Mashariki ya Karibu za kale, watu walifkiria mahali hapa pa kina kama kinyume cha mbingu juu. Baada ya muda, walianza

kulitumia kama njia ya kuzungumzia kaburi, ambalo pia waliita "Kabulini" ([Zaburi 71:20](#)). Baadaye, katika kipindi kati ya Agano la Kale na Jipyä, watu walianza kulielezea kama mahali ambapo roho mbaya zinaishi (Kitabu cha Yubilei 5:6; 1 Henoki 10:4, 11).

Shimo la Kuzimu katika Agano Jipyä

Kwenye Agano Jipyä, "shimo" linatumika kwa njia mbili za mfano. Kwa mfano, pepo walimsihi Yesu asiwaingize kwenye "shimo" ([Luka 8:31](#)). Wasomi wengi wanaamini hii inahusiana na marejeo ya baadaye kwa "gereza" ([2 Petro 2:4](#); [Yuda 1:6](#)). Maana ya "gereza" hili haileleweki vizuri. Hata hivyo, tafiti za mistari hii, pamoja na [1 Petro 3:19](#) na [4:6](#), zinaonyesha kwamba shimo pengine si sawa na kuzimu (eneo la wafu). Badala yake, inaonekana kuwa ni mahali ambapo roho za uovu zinashikiliwa. Aidha, katika [Warumi 10:7](#), Paulo anatumia neno "shimo" kuelezea kaburi, akilinganisha na kupaa mbinguni. Paulo anafanya kazi upya kifungu kutoka [Kumbukumbu la Torati 30:12-13](#) katika muktadha huu.

Shimo la Kuzimu katika Kitabu cha Ufunuo

Neno "shimo la kuzimu" linatumika mara nyingi katika kitabu cha Ufunuo. Katika kitabu hiki, linaelezwa kama makazi ya viumbi kadhaa:

- Viumbe wanaofanana na nzige wenye miiba kama ya nge ([Ufunuo 9:1-11](#))
- Mtawala wa eneo hili la giza, ambaye jina lake ni "Abadoni" au "Uharibifu" ([Ufunuo 9:11](#))
- "Mnyama," au Mpinga Kristo ([Ufunuo 11:7](#); [17:8](#))

Shimo la kuzimu pia ni mahali ambapo Shetani atafungwa kwa miaka 1,000 ([Ufunuo 20:1, 3](#)).

Kitabu cha Ufunuo kinatufundisha mambo matatu muhimu kuhusu shimo la kuzimu:

1. Mungu ana udhibiti kamili juu yake. Malaika anapokea ufunguo wa kufungua shimo ([Ufunuo 9:1](#)). Mnyama atatoka shimoni na kisha kuangamizwa ([Ufunuo 17:8](#)). Nguvu za Mungu zinaonyeshwa wakati Shetani anapokamatwa, kufungwa, kutupwa ndani ya shimo, na kufungwa humo ([Ufunuo 20:2-3](#)). 4

2. Shimo liliundwa kwa ajili ya uharibifu. Lilipofunguliwa, fikilia "moshi mzito ulitoka ndani yake kama moshi wa tanuru kubwa" ([Ufunuo 9:2](#)). Sio mahali pa mateso (panapoitwa "ziwa la moto" katika [Ufunuo 20:10-15](#)). Baada ya nyakati za mwisho, shimo litabadilishwa na mahali hapa pa mwisho pa adhabu (linganisha [Ufunuo 17:8](#)).
3. Shimo ni kinyume cha mbingu. Uovu hutoka shimoni, kama vile mambo mazuri yanavyotoka mbinguni. Katika Ufunuo, joka na Mnyama wanajaribu kuiga nguvu na utukufu wa Mungu, lakini hawawezi ([Ufunuo 12:9](#)). Wakati mbingu inaleta kila kitu kizuri, shimo la kuzimu linaleta kila kitu kibaya.

Tazama Ufunuo, Kitabu cha.

Siku

Kipindi cha muda kinachopimwa na mzunguko wa dunia kuzunguka mhimili wake, kama vile kipindi kati ya mawio mawili mfululizo, pia sehemu ya kipindi hicho ambapo jua linaonekana, sehemu nyingine ikiita "usiku." Neno "siku" linapatikana zaidi ya mara 2,000 katika Agano la Kale (AK) na zaidi ya mara 350 katika Agano Jipyä (AJ). Neno la Kiebrania kwa "siku" linatumika kwa njia mbalimbali, si tu kwa maana halisi. Siku ya Kiebrania ilianza jioni na kuendelea hadi jioni iliyofuata, hesabu ambayo inadhaniwa kuwa msingi wa Torati (linganisha. [Mwa 1:14, 19](#)). Aina hiyo ya siku ya jua (masaa 24) inajulikana kama siku ya kiraia. Mionganoni mwa mataifa mengine ya kale ya Mashariki ya Karibu, siku ya kiraia ilianza nyakati tofauti. Desturi ya Kigiriki ilikubaliana na ile ya Waebrania; Wababeli walianza siku yao wakati wa mawio; siku ya Wamisri na Warumi ilianzia usiku wa manane mmoja hadi mwingine.

Siku na Wiki katika Biblia

Vitengo vinavyotambulika vya kawaida vya siku inayoonekana (masaa 12) vilikuwa asubuhi, mchana, na jioni ([Zab 55:17](#)). Mgawanyiko huo wakati mwingine ulielezewa kwa maneno kama alfajiri ([Ayu 3:9](#)), joto la mchana ([1 Sam 11:11](#)), adhuhuri ([Mwa 43:16](#)), upepo wa siku ([3:8](#)), na

jioni ([Ruth 2:17](#)). Kifungu cha Kiebrania "kati ya jioni mbili" ([Kut 12:6](#), rsv mg) labda kilirejelea machweo, sehemu ya giza ya machweo ([Kut 16:12](#)). Mgawanyiko wa siku katika masaa mfululizo haukutokea hadi wakati wa Kristo. Karibu na AK, mgawanyiko kama huo ulikuwa ni kugawanya siku katika robo ([Nehe 9:3](#)), labda sawa na mgawanyiko wa kabla ya uhamisho wa usiku katika zamu.

Waebbrania wa kale hawakutoa majina kwa siku za wiki isipokuwa Sabato. Badala yake, walizirejelea kwa nambari, desturi iliyodumishwa hadi nyakati za AJ ([Luka 24:1](#)). Kwa sababu ya msisitizo wa jadi wa Kiebrania juu ya Sabato, ilikuwa muhimu kwa Wayahudi kujuwa wakati sahihi ambapo Sabato ilianza. Hivyo, Mafarisayo waliamua kwamba kuonekana kwa nyota tatu baada ya jua kutua kungedhamiria mwanzo wa siku ya Sabato.

Siku za Uumbaji

Watu wengi wanaamini kwamba siku zilizotajwa katika simulizi la Uumbaji wa Mwanzo zilikuwa vipindi vya saa 24. Usemi "kulikuwa na jioni, kulikuwa na asubuhi" unatumika kuunga mkono wazo hilo. Hata hivyo, usemi huo kwa kweli ni mtindo wa fasihi wa Kisumeri unaouunganisha kinyume ili kuelezea ukamilifu. Hivyo basi "jioni-asubuhi" inamaanisha awamu kamili ya muda ndani ya mzunguko wa uumbaji; inasisitiza ukamilifu au uelewa wa mchakato, si kipindi maalum cha muda ambacho mchakato huo ulifanyika. Ukamilifu wa Uumbaji, awamu kwa awamu, huenda ulionyeshwa hivyo bila marejeleo yoyote ya lazima kwa kipindi maalum cha muda.

Kutokana na kwamba siku ya kiraia ya Wasumeri ilijumuisha tu kipindi cha mwangaza (masaa 12), siku ya kisheria ya mataifa mengine ilikuwa kweli "siku mara mbili" (masaa 24). Ikiwa nyenzo za awali za Mwanzo zinaakisi utamaduni wa Wasumeri, matumizi ya "jioni-asubuhi" yanagepinga dhana za sasa za siku ya kiraia na badala yake kuashiria awamu au kipindi cha jumla cha wakati.

Agano la Kale

Kwenye AK, "siku" mara nyingi ina maana ya mfano—kwa mfano, "Siku ya Bwana" ([Yoeli 1:15](#); [Amosi 5:18](#)), "siku ya shida" ([Zab 20:1](#)), na "siku ya ghadhabu ya Mungu" ([Ayubu 20:28](#)). Fomu ya wingi wakati mwingine hutumika kuelezea utawala wa mfalme ([1 Fal 10:21](#)) au muda wa maisha ya mtu binafsi ([Mwa 5:4](#); [1 Fal 3:14](#); [Zab 90:12](#)). Mungu anaelezewa katika kitabu cha Danieli kama "Mzee wa Siku" ([Daniel 7:9, 13](#)).

Pamoja na sabato ([Mwa 2:3; Kut 20:8–11](#)), ambayo ilitengwa kwa ajili ya kupumzika na ibada, "siku" ilitumika kwa sherehe ya Pasaka kila chemchemi ([Kut 12:14; Law 23:5](#)) na Siku ya Upatanisho ([Law 16:29–31](#)) kila vuli. Kama ilivyokuwa kwa sabato, hakuna kazi iliyofanywa katika hafla hizo; taratibu za kidini zilizowekwa zilifuatwa.

Agano la Jipy

Kwenye AJ, matumizi ya "siku" yalifuata matumizi ya Kisemiti kwa kiasi fulani, ingawa zamu nne za usiku za kijeshi zilikuwa na asili ya Kigiriki na Kirumi. Siku ya saa 12 ya nyakati za AJ ilikuwa urithi wa unajimu wa Kibabeli (linganisha. [Yoh 11:9](#)).

Pamoja na matumizi halisi ya "siku," waandishi wa AJ wakati mwagine walitumia kwa njia ya mfano, kama katika misemo kama "siku ya wokovu" ([2 Kor 6:2](#)) na "siku ya Yesu Kristo" ([Fil 1:6](#)). Au walielezea vipindi maalum vya wakati, kama katika "siku za majukumu yake ya hekalu" ([Lk 1:23](#), tlb). Sikukuu maalum zilizotajwa ni pamoja na Pasaka ([Yoh 12:1](#)), siku za Mikate Isiyotiwa Chachu ([Matendo 12:3](#)), na Siku ya Pentekoste ([2:1](#)).

Kama ilivyo katika AK, maisha ya binadamu yanaelezewa kama siku ([Yoh 9:4](#)). Wakristo wanaitwa "watoto wa nuru na wa mchana" ([1 The 5:5](#), nlt). Vipindi virefu au enzi pia vinatajwa kama siku ([2 Kor 6:2; Efe 5:16; 6:13; Waeb 5:7](#)). Onyo lililotolewa na manabii wa Kiebrania kuhusu siku ya hukumu linafanana na msisitizo wa AJ juu ya siku ya hukumu ya mwisho ya kimungu ambapo Mwana wa Adamu (Yesu) atajidhihirisha kama Bwana ([Luka 17:30; Yoh 6:39–44; 1 Kor 5:5; 1 The 5:2; 2 Pet 2:9; 3:7, 12; 1 Yoh 4:17; Ufu 16:14](#)). "Siku ya umilele" inaashiria wakati ambapo muda utakuwa wa milele ([2 Pet 3:18](#), rsv). Yerusalemu mpya, makao ya watu wa Mungu, inaelezewa kama mahali pa mchana wa kudumu ([Ufunuo 21:25](#)).

Tazama pia Kalenda, za Kale na za Kisasa; Siku ya Bwana; Eskatologia.

Siku ya Bwana

Maneno yaliyotumiwa na manabii wa Agano la Kale kuelezea wakati ambapo Mungu ataingilia kati katika historia, hasa kwa ajili ya hukumu. Hivyo, "Siku ya Bwana" pia inaitwa "ghadhabu ya Siku ya Bwana" ([Sefania 2:2](#)). Maneno haya yanapatikana katika maandiko ya nabii Amosi, aliyeishi katika karne ya nane Kabla ya Kristo (KK).

Siku ya Bwana katika Agano la Kale

Wakati mwagine, "Siku ya Bwana" hutumiwa katika Agano la Kale kurejelea hukumu ya awali ([Maombolezo 2:22](#)). Hata hivyo, mara nyingi inahusu hukumu ya baadaye ([Yoeli 2:1–11](#)). Hasa, inahusu hukumu ya mwisho wa dunia ([Yoeli 3:14–21; Malaki 4:5](#)). Mara nyingi, unabii kuhusu tukio la siku za usoni unachanganywa na unabii wa wakati wa mwisho—hukumu inayokuja ni hakikisho la Siku ya Bwana ya mwisho. Unabii wa Isaya dhidi ya Babuloni katika [Isaya 13](#) ni mfano ([Isaya 13:5–10](#)). Yesu alitumia unabii mwinge kuelezea kuja kwake kwa pili ([Marko 13:24–37](#)).

Mfano mwagine ni unabii wa Yoeli kuhusu Siku ya Bwana ([Yoeli 1:15–2:11](#)). Nabii alitabiri janga la nzige ambalo Mungu angeleta kwa Israeli, lakini unabii wake ulienea hadi Siku ya Bwana baada ya wakati wa Yoeli ([Yoeli 2:14–17, 31](#)). Siku ya Bwana ilikuwa hata baada ya kumwagwa kwa Roho Mtakatifu katika Pentekoste, jambo ambalo pia lilitabiriwa na Yoeli ([Yoeli 2:28–32; Matendo 2:16–21; Ufunuo 6:12–13](#)). Agano Jipy linatumia neno hilo kumaanisha nyakati za mwisho.

Siku ya Bwana inafafanuliwa kama siku ya huzuni, giza, na hukumu. Inahushwa na hukumu ya Mungu na inaelezea mabadiliko katika asili, kama vile giza la jua, mwezi, na nyota ([Isaya 13:10; Yoeli 2:31; 3:15; Mathayo 24:29; Ufunuo 6:12](#)). Mataifa yatapokea hukumu kwa uasi wao dhidi ya Israeli ([Yoeli 3:19](#); liganisha [Zaburi 2](#)). Hata hivyo, Israeli imeonywa wasitamani siku hiyo kwa sababu wao pia watahukumiwa ([Amosi 5:18–20](#)). Lakini manabii wanaahidi kwamba "masilio" ya waaminifu wataokolewa watakapomgeukia Masihi ([Yoeli 2:32; Zekaria 12:10](#)). Baada ya hukumu, kutakuwa na wakati wa ustawi, urejesho, na baraka kwa Israeli ([Yoeli 3:18–21](#)).

Siku ya Bwana katika Agano Jipy

Kuna maelezo ya wazi zaidi katika Agano Jipy:

- "Siku ya Bwana wetu Yesu Kristo" ([1 Wakorintho 1:8](#))
- "Siku ya Bwana Yesu" ([1 Wakorintho 5:5; 2 Wakorintho 1:14](#))
- "Siku ya Kristo" ([Filemoni 1:10; Wafilipi 2:16](#))

Haya ni ya kibinasi zaidi na chanya. Yanahusu matukio ya mwisho kwa waumini Wakristo, ambao hawataona ghadhabu ya Mungu ([1 Wathesalonike 5:9](#)). Wakati Siku ya Bwana itakapokuja, dunia

itafanywa upya na kutakaswa kwa moto ([2 Petro 3:10-13](#)). Katika Ufunuo, utakaso huu wa mwisho unakuja baada ya Milenia—yaani, utawala wa miaka 1,000 wa Kristo ([Ufunuo 21:1](#)).

Tazama pia Esikatalogia; Siku za Mwisho; Hukumu ya Mwisho.

Siku ya Bwana

Maneno "Siku ya Bwana" yanapatikana mara moja katika Agano Jipy. Yohana anayatamka katika [Ufunuo 1:10](#). Anaandika, "Katika Siku ya Bwana nilikuwa katika Roho." Wakristo wengi leo wanaelewa Siku ya Bwana kumaanisha Jumapili.

Jaribio la kwanza la Wakristo kufanya jambo maalum siku ya Jumapili linatajwa katika barua ya Paulo kwa kanisa la Korintho. Anawaambia kuweka kando kiasi fulani cha pesa "siku ya kwanza ya kila juma" ili kusaidia waumini maskini huko Yerusalem ([1 Wakorintho 16:2](#)).

Kwa Nini Jumapili Ilikuwa Siku Muhimu?

Jumapili tayari ilikuwa siku muhimu kwa Wakristo wakati Paulo aliandika kwa kanisa la Korintho (karibu 55–56 Baada ya Kristo (KK)). Paulo anawaambia waweke kando pesa siku ya kwanza ya juma ([1 Wakorintho 16:1](#)). Hii inaonyesha kwamba kukutana pamoja Jumapili tayari ilikuwa desturi ya kawaida.

Paulo pia anataja mikutano mingine ya kanisa katika 1 Wakorintho (tazama [5:4; 11:18-20](#)). Mikutano hii huenda ilifanyika Jumapili. Wakati wa mikusanyiko hii, kanisa pia lilikusanya pesa kusaidia mahitaji ya eneo hilo (linganisha [1 Wakorintho 9:7-14](#)).

Kwa hivyo, Paulo alikuwa akisema, "Mnapokusanyika Jumapili na kuchukua mchango, kumbukeni pia waumini maskini huko Yerusalem. Wekeni kando kitu kwa ajili yao pia." Hili lilikuwa tendo la kibinagsi, lakini liliouganishwa na mkusanyiko wa kanisa wa kila wiki.

Mkutano wa Jumapili katika Troa

Hadithi ya kina zaidi kuhusu mikutano wa Jumapili inapatikana katika [Matendo 20:6-12](#). Tukio hili lilifanyika katika mji wa Troa, takriban miaka mitatu baada ya Paulo kuandika 1 Wakorintho. Mikutano huo uliendelea usiku kucha. Luka, mwandishi wa kitabu cha Matendo ya Mitume,

anasisitiza hadithi ya kijana aitwaye Eutiko. Alilala usingizi wakati wa mkutano, akaanguka kutoka dirishani na kufa. Lakini Paulo alimfufua. Ingawa Luka hakuandika kila kitu kilichotokea katika mkutano huo, anatoa maelezo ya kutosha kuonyesha kile ambacho Wakristo wa kwanza walikuwa wakifanya walipokutana siku ya Jumapili.

Ni muhimu kwamba Luka atuambie kuwa mkutano huko Troa ulifanyika siku ya Jumapili ([Matendo 20:7](#)). Katika kitabu cha Matendo, yeeye kawaida hutaja siku tu ikiwa ni Sabato au sikukuu maalum. Kwa hivyo, maelezo haya ni ya maana.

Luka pia anatumia neno maalum kwa "kukusanyika." Agano Jipy mara nyangi hutumia neno hili wakati Wakristo wanapokuja pamoja kwa ibada ([1 Wakorintho 5:4](#)). Hii inaonyesha kwamba mkutano huko Troa haukuwa tu tukio maalum la kumsikiliza Paulo. Paulo alikuwa tayari amekuwepo kwa siku sita. Mkutano wa Jumapili ulikuwa pengine wakati wao wa kawaida wa ibada ya kila wiki. Kanisa huko Troa huenda lilikuwa linakutana kila siku, kama kanisa huko Yerusalem ([Matendo 2:42, 46](#)). Hata hivyo, walitendea mkutano wa Jumapili kama tukio maalum.

Mafungamano na Ibada ya Kiyahudi

Luka anatumia neno hilo hilo kuelezea mahubiri ya Paulo ([Matendo 20:7](#)). Alilitumia mapema kuelezea mahubiri ya Paulo katika masinagogi ya Kiyahudi huko Efeso na Korintho ([18:4; 19:8](#)). Hii inaonyesha uhusiano kati ya ibada ya Sabato ya Kiyahudi na ibada ya Jumapili ya Kikristo ya awali.

Wakati Wakristo walipoacha kukutana katika masinagogi, inawezekana waliendelea na mtindo sawa kwa mikutano yao. Ibada ya sinagogi kawaida ilijumuisha sehemu kuu tatu: kusoma Maandiko, mafundisho, na maombi. Agano Jipy halionyeshi sehemu zote tatu zikifanyika kwa wakati mmoja katika mkutano mmoja wa Kikristo, lakini kila sehemu inatajwa katika sehemu tofauti.

Kugawana Mkate Pamoja

Sababu kuu ya kanisa huko Troa kukutana Jumapili ilikuwa "kumega mkate" ([Matendo 20:7](#)). Hii ilikuwa kauli ya kawaida katika Agano Jipy kwa ajili ya kushiriki Meza ya Bwana. Inaweza pia kuwa ilijumuisha mlo wa pamoja unaojulikana kama karamu ya upendo (linganisha [1 Wakorintho 11:17-34](#)). Meza ya Bwana hivi karibuni ikawa sehemu muhimu zaidi ya ibada ya Jumapili kwa kanisa la awali. Iliwasaidia waumini kukumbuka

kwamba Yesu alifufuka kutoka kwa wafu. Pia iliakumbusha kwamba Yesu alikuwa pamoja nao walipokusanyika. Kwa Wakristo, hii ilifanya Jumapili kuwa siku inayofaa ya kuabudu na kushiriki Meza ya Bwana pamoja.

Siku ya Bwana katika Kitabu cha Ufunuo

Taja ya tatu wazi ya Jumapili katika Agano Jipyä ni katika [Ufunuo 1:10](#). Hii ndiyo aya pekee inayoiita "Siku ya Bwana." Hili lilitokea takriban miaka 40 baada ya Paulo kutembelea Troa. Yohana alikuwa kwenye kisiwa cha Patmo, karibu na pwani ya Uturuki ya sasa. Anasema alikuwa akiabudu katika Siku ya Bwana alipokea maono kutoka kwa Mungu ([Ufunuo 1:10](#)). Watu wengine wanafikiri "Siku ya Bwana" hapa inaweza kumaanisha Pasaka, au hata siku ya mwisho ya hukumu ambayo manabii wa Agano la Kale walizungumzia. Hata hivyo, wataalamu wengi wa Biblia wanakubaliana kwamba inamaanisha tu "Jumapili," kulingana na jinsi Wakristo wa mapema walivyotumia neno hilo baadaye.

Muktadha wa moja kwa moja wa [Ufunuo 1:10](#) unaonyesha wazi kwamba Yohana aliona Jumapili kama Siku ya Bwana. Katika siku hii, Wakristo walikusanyika pamoja kuonyesha kujitolea kwao kamili kwa Yesu kama Bwana na Mwalimu ([Ufunuo 1:8](#)). Yesu alifufuka kutoka kwa wafu siku ya kwanza ya juma, jambo lillothibitisha kwamba yeche kwenye kweli ni Bwana (tazama [Ufunuo 1:18](#) na [Yohana 20:25-28](#)).

Siku moja, ulimwengu mzima utamtambua Yesu kama "MFALME WA WAFALME NA BWANA WA MABWANA" ([Ufunuo 19:16](#); linganisha [Wafilipi 2:11](#)). Lakini hadi wakati huo, kanisa linaonyesha ukweli huu kila wakati Wakristo wanapokusanyika kumwabudu.

Siku za Mwisho

Usemi unaotumiwa katika Biblia kuelezea kipindi cha mwisho cha dunia kama tunavyojua. Katika Agano la Kale, siku za mwisho zinaonekana kama wakati ambapo ahadi za Masihi zitativia (tazama [Isaya 2:2; Mika 4:1](#)). Katika Agano Jipyä, waandishi wanaamini wanaishi tayari katika siku za mwisho, ambazo wanaona kama enzi ya injili. Kwa mfano, Petro anaeleza kuwa matukio ya Siku ya Pentekoste yanatimiza unabii kutoka [Yoeli 2:28](#): "Katika siku za mwisho, Mungu anasema, nitamimina Roho Wangu juu ya watu wote. Watoto

wenu na binti zenu watatoa unabii, vijana wenu wataona maono, na wazee wenu wataota ndoto. Hata juu ya watumishi wangu wa kiume na wa kike nitamimina Roho Wangu katika siku hizo, nao watababiri." ([Matendo 2:17-18](#)). Mwandishi wa barua kwa Waebrania anasema, "Katika nyakati nyingi zilizopita na kwa njia nyingi tofauti, Mungu alizungumza na baba zetu kuitia manabii. Lakini katika siku hizi za mwisho ametuzungumzia kwa Mwanawewe" ([Waebrania 1:1-2](#)).

Siku za mwisho ni wakati wa baraka kuu. Dunia sasa inaweza kufikia faida za wokovu kwa uhuru. Zinakuja kutoka kwa maisha kamilifu, kifo, ufufuo, na utukufu wa Yesu Kristo. Sasa, wasioamini wanawenza kutubu na kumgeukia Mungu. Waumini lazima waeneze injili kote ulimwenguni.

Usemi "siku za mwisho" unapendekeza kwamba kipindi hiki kitadumu kwa muda fulani. Uelewa huu unathibitishwa na ukweli kwamba enzi hii ya mwisho tayari imeendelea kwa karne nyingi. Hata hivyo, kutoka kwa mtazamo wa umilele, ni kipindi kifupi. Katika kila kizazi, mwisho wa enzi hii ya mwisho daima unaonekana kama unakuja hivi karibuni, kiasi kwamba Yohana anaiita "saa ya mwisho." Uwepo wa wapinga Kristo (wale wanaompinga Kristo) hata ndani ya kanisa la mwanzo ni ishara ya hili. Yohana anasema, "Ni saa ya mwisho; na kama vile mliviyosikia kwamba mpinga Kristo anakuja, sasa wapinga Kristo wengi wameonekana. Hivi ndivyo tunavyojua ni saa ya mwisho" ([1 Yohana 2:18](#)). Mwisho wa siku hizi za mwisho daima uko karibu, na hakika utakuja siku moja. Hii ndiyo sababu Kristo anatuhimiza kuwa waangalifu. Hatujui siku wala saa ya kurudi kwake kwa utukufu. Itamaliza siku hizi za mwisho ([Mathayo 24:44; 25:13](#)).

Wazo hili linaongoza kwa mafundisho kwamba siku za mwisho zitafikia kilele katika "Siku." Siku za mwisho zitamalizika na siku ya mwisho. Matumizi ya "siku" katika umoja katika Agano Jipyä yanahusiana na dhana ya "Siku ya Bwana" katika Agano la Kale. Ni siku ya kutisha ya hukumu kwa wale wasiotubu. Lakini, inaahidi wokovu kwa watu wa Mungu (angalia, kwa mfano, [Isaya 2:12-22; Ezekiel 13:5; Yoeli 1:15; 2:1, 11; Amosi 5:18-24; Sefania 1:7, 14](#)). Kilele cha siku hizi za mwisho, na hivyo historia yote, kitakuwa "siku ya Bwana," ambayo itakuwa kwa ulimwengu ghafla ([1 Wathesalonike 5:2](#)). Siku hii ya mwisho itakuwa siku ya hukumu ya mwisho kwa wale waliokataa injili. Pia itakuwa siku ambapo ulimwengu wetu uliopotoka utatakawwa na mpangilio wa uumbaji utarejeshwa. Katika mbingu mpya na dunia mpya,

makusudi yote ya Mungu katika uumbaji yatatimizwa. Wakati ukombozi wetu utakapokamili, tutakuwa kama Mkombozi wetu. Kisha, tutafurahia utukufu wake wa milele ([Warumi 8:19–25](#); [1 Yohana 3:2](#); [Ufunuo 21:1–8](#)).

Mtume Paulo anakumbusha Wakristo. Katika siku ya mwisho, "Siku," maisha yao yatafunuliwa. Kile walichofanya kitajulikana. Hii haiathiri usalama wa wokovu wao katika Kristo. Badala yake, inatathmini kama watakutana naye kwa ujasiri au kwa aibu wakati wa kuja kwake (tazama [1 Yohana 2:28](#)). Paulo anaandika, "Kazi yake itakuwa dhahiri, kwa sababu Siku itaiweka wazi. Itafunuliwa kwa moto, na moto utathibitisha ubora wa kazi ya kila mtu. Ikiwa kile alichojenga kinadumu, atapokea tuzo." ([1 Wakorintho 3:13–15](#)).

Siku za mwisho za mwisho zitaisha. Kisha, ufalme wa Kristo utaanza. Mungu atakuwa yote katika yote ([1 Wakorintho 15:28](#); [Wafilipi 3:20–21](#)). Siku ya mwisho pia ni siku ya ushindi na ufufuo. Kristo ameahidi kumfufua kila mtu anayemwamini ([Yohana 6:39–44, 54](#)). Siku za mwisho ni kama usiku ikilinganishwa na utukufu utakaofunuliwa katika kurudi kwa Kristo, hivyo mwisho wa siku hizi za mwisho pia utakuwa mwanzo wa siku isiyo na mwisho ya Mungu (tazama [Warumi 13:11–12](#)). Kujua kwamba tuko katika siku za mwisho na kwamba siku ya mwisho inakaribia kunapaswa kuwa na athari kubwa kwa jinsi tunavyoishi maisha yetu leo (tazama [2 Petro 3:11–14](#)).

Kwa muhtasari, siku za mwisho ni siku za injili ya Bwana wetu Yesu Kristo. Zinatuanda kwa ajili ya siku ya mwisho. Itakuwa ni hukumu ya mwisho kwa wasioamini. Kwa waumini, itakuwa ni mwanzo wa utukufu wa milele. Kwa wafuasi waaminifu wa Kristo, hizi ni siku za furaha na baraka. Lakini bado tunasubiri ukombozi kamili. Ni siku za majaribu na mteso kwa kanisa, lakini Mungu ametuhakikishia Roho wake miyoni mwetu. Roho huyu ni dokezo la ladha ya karamu kamili ijayo. Ni malipo ya awali yanayoahidi malipo kamili siku zijazo ([Warumi 8:23](#); [2 Wakorintho 1:22](#); [5:5](#); [Waefeso 1:14](#)). Wakati huo huo, tunaweza kuwa na uhakika na mtume Paulo kwamba mteso ya siku hizi za mwisho hayastahili kulinganishwa na utukufu utakaofunuliwa kwetu ([Warumi 8:18](#)). Siku hizi pia ni wakati wa wajibu na fursa. Wakristo wana jukumu la kutangaza injili ulimwenguni kote ([Mathayo 28:19–20](#); [Matendo 1:8](#)), na Mungu anaamuru watu wote kila mahali watubu ([Matendo 17:30](#)).

Tazama pia Siku ya Bwana; Kujiliwa kwa Pili kwa Kristo.

Simoni

Fomu ya Kigiriki ya jina la Kiebrania/Kiaramu linalomaanisha 'Mungu amesikia.' Wanaume tisa katika Agano Jipywa walikuwa na jina hili:

1. Mwana wa Yona ([Mathayo 16:17](#)) au Yohana ([Yohana 1:42](#)), ndugu yake Andrea (mstari wa [40](#)), na aliyepewa jina la Kefa na Petro (kwa mtiririko huo Kiaramu na Kigiriki, kwa maana ya 'mwamba,' mstari wa [42](#)) na Yesu. Mvivi wa Bethsaida ([Marko 1:16](#); [Yohana 1:44](#)), alikuwa mtume wa Yesu na mwandishi wa barua mbili za Agano Jipywa zilizo na jina lake. *Tazama Petro, Mtume.*
2. Ndugu wa Yesu, aliyepewa jina pamoja na ndugu wengine, Yakobo, Yususu na Yuda ([Math. 13:55](#); [Marko 6:3](#)).
3. Mtu mwenye ukoma, pengine aliponywa na Yesu, ambaye nyumbani kwake huko Bethania, Yesu na wanafunzi wake walikuwa wakila wakati mwanamke alipomimina chupa ya alabasta ya marashi ya gharama kubwa juu ya kichwa cha Bwana. Licha ya pingamizi za wanafunzi dhidi ya upotevu wa kile ambacho kingeweza kuuzwa kusaidia maskini, Yesu alisifu kitendo hicho kama jambo la ajabu ([Mathayo 26:6–13](#); [Marko 14:3–9](#)). Kutoka [Yohana 12:1–8](#) inaonekana kwamba nyumba ya Simoni pia ilikuwa nyumba ya Maria, Martha, na Lazaro, lakini uhusiano wao na Simoni haujulikani.
4. Mtu wa Kirene, wilaya ya Afrika Kaskazini, ambaye Warumi walimlazimisha kubeba msalaba wa Yesu ([Mathayo 27:32](#); [Marko 15:21](#); [Luka 23:26](#)). Alikuwa baba wa Aleksanda na Rufo ([Marko 15:21](#); tazama [Warumi 16:13](#)).
5. Mtume wa Yesu anayeitwa Mzeloti ([Luka 6:15](#)), pengine kwa sababu ya uhusiano wa awali ama na chama cha wanaharakati wa kisiasa kwa jina hilo, ambao walitumia ugaidi kupinga uvamizi wa Kirumi wa Palestina, au na moja ya makundi kadhaa ya Kiyahudi yalijotambulika kwa bidii yao katika sheria. Katika [Mathayo 10:4](#) na [Marko 3:18](#) anaitwa 'Mkanaanayo' (Toleo la Kisanifu la Mwandiko)—kutoka kwa neno la Kiaramu linalomaanisha 'mzeloti.' Anatajwa tena katika [Matendo 1:13](#) kama mmoja wa mitume 11 huko Yerusalem baada ya kupaa kwa Yesu. Vinginevyo, Agano Jipywa haiongei kumhusu.
6. Farisayo ambaye matendo yake kwa Yesu yalichochea fumbo la wadaiwa wawili ([Luka 7:36–50](#)). Alimwalika Yesu kula nyumbani kwake lakini

hakutoa heshima za kawaida kwa wageni na hakupendezwa na Yesu kukubali mwanamke 'mtenda dhambi' ambaye alilowanisha miguu ya Bwana kwa machozi yake, akaikausha kwa nywele zake, na kuipaka mafuta kutoka kwenye chupa ya alabasta. Fumbo la Yesu lililinganisha tendo la mwanamke la upendo na imani ya toba na mashaka ya Simoni yasiyo na upendo na ya kujiona mwenye haki.

7. Baba wa Yuda Iskariote, mwanafunzi aliyemsaliti Yesu huko Gethsemane ([Yohana 6:71; 13:2, 26](#)).

8. Mchawi (mara nyingi huitwa Simoni Mchawi) mwenye sifa kubwa huko Samaria. Alivutiwa na ishara na miujiza iliyofanywa na Filipo shemasi-aliyeyeuka-mwinjilisti, alijunga na umati wa waumini waliobatizwa. Alimpa Petro na Yohana pesa ili apate karama ya Roho Mtakatifu, jambo lililomfanya Petro amkemee kwa nguvu ([Matendo 8:9-24](#)). Kutokana na tukio hili kuhusishwa na jina lake, neno la Kiingereza 'simony' linatokana; linaashiria uuzaji au ununuzi wa nafasi za kanisani, au faida yoyote kutoka kwa vitu vitakatifu.

9. Mchonga ngozi wa Yafa. Petro alikaa nyumbani kwake kwa siku nyingi ([Matendo 9:43; 10:6, 17, 32](#)). Juu ya dari ya nyumba ya Simoni, Petro alipata maono ya shuka kubwa iliyoshushwa kutoka mbinguni, ikiwa na wanyama na ndege waliokatazwa kama chakula katika sheria ya Kiyahudi ([10:15](#)). Baadaye Petro alitambua maono haya kama maandalizi yake ya kukubali kuhubiri injili kwa Mataifa (mistari [28-29](#)).

Simoni Mkananayo

Tafsiri ya Toleo la King James kuhusu Simoni Mzelote katika [Mathayo 10:4; Marko 3:18](#). *Tazama Simoni #5.*

Simoni Mkananayo

Tafsiri ya Toleo la Kawaida Lililorekebishwa kwa Simoni Mzelote katika [Mathayo 10:4; Marko 3:18](#). *Tazama Simoni #5.*

Simoni Mzeloti

Mmoja wa wanafunzi wa Yesu ([Math 10:4; Mark 3:18; Luka 6:15; Matendo 1:13](#)). *Tazama Simoni #5.*

Simoni Zelote

Uandishi wa Simoni Mzeloti katika toleo la King James katika [Luka 6:15; Matendo 1:13](#).

Tazama Simoni #5.

Sinagogi

Sinagogi ni jengo ambapo watu wa Kiyahudi hukusanyika kwa ajili ya ibada, maombi, na kusoma maandiko yao matakatifu. Neno la Kigiriki *sunagoge* linamaanisha "mkusanyiko pamoja." Linaonekana zaidi ya mara 50 katika Agano Jipy, hasa likirejelea maeneo ya mikusanyiko ya jamii ya Kiyahudi huko Palestina na Diaspora (maeneo nje ya Israeli ambapo Wayahudi waliishi). Katika tafsiri ya Kigiriki ya Agano la Kale, *sunagoge* mara nyingi hutafsiri maneno ya Kiebrania yanayoelezea mkusanyiko wa watu.

Asili na Historia ya Kwanza

Hatujuji kwa uhakika ni lini masinagogi yalianza. Huenda yalianza baada ya Wababiloni kuharibu hekalu huko Yerusalem mnamo mwaka wa 586 Kabla ya Kristo (KK). Watu waliobaki karibu walitaka kuendeleza imani yao. Inawezekana walihisi haja ya kukutana kwa ajili ya ibada, kufundisha sheria, na kushiriki ujumbe wa manabii. Wengine wanaamini masinagogi yalianza katika muktadha huu.

Wayahudi katika maeneo mbalimbali ya Utawanyiko walihisi hitaji sawa. Wazee wa Kiyahudi walikutana na Ezekieli wakati wa uhamisho huko Babuloni ([Ezekiel 8:1; 14:1; 20:1](#)). Hata hivyo, hakuna ushahidi wazi wa masinagogi katika kipindi hiki cha awali. Baada ya uhamisho, wakati watu waliporudi Yerusalem, Ezra mwandishi alisoma na kueleza sheria ya Mungu kwa watu ([Nehemia 8:1-8](#)). Watu waliskiliza, na wakati Ezra alipomsifu Mungu, walinama vichwa vyao kuabudu. Hizi zilikuwa ni sehemu za msingi za ibada ya sinagogi.

Ushahidi wa kwanza wazi wa sinagogi unatoka Misri katika karne ya tatu KK. Kufikia karne ya kwanza KK, kulikuwa na masinagogi mengi katika maeneo mbalimbali.

Masinagogi katika Enzi za Agano Jipyä

Injili zinaonyesha kwamba masinagogi mengi yalikuwepo kote Palestina. Yesu mara nyingi alifundisha katika masinagogi (kwa mfano, [Mathayo 4:23; 9:35](#)), hasa wakati wa huduma yake ya Galilaya, na pengine pia huko Judea. Katika [Yohana 18:20](#), wakati wa kesi yake mbele ya kuhani mkuu, Yesu alisema, "Nimezungumza wazi kwa ulimwengu... Daima nilifundisha katika masinagogi na kwenye hekalu, ambapo Wayahudi wote hukusanyika."

Kitabu cha Matendo ya Mitume kinataja masinagogi katika:

- Yerusalem ([Matendo 6:9](#))
- Dameski ([Matendo 9:2](#))
- Kipru ([Matendo 13:5](#))
- Mkoo wa Kirumi wa Galatia ([Matendo 13:14; 14:1](#))
- Makedonia na Ugiriki ([Matendo 17:1, 10, 17; 18:4](#))
- Efeso katika jimbo la Kirumi la Asia ([Matendo 19:8](#))

Paulo kwa kawaida alikwenda moja kwa moja kwenye sinagogi kuhubiri kila mara alipopewa ruhusa.

Ibada katika Sinagogi

Injili na Matendo ya Mitume zinaonyesha kwamba watu wa Kiyahudi walikusanyika siku ya sabato kwa ajili ya kuabudu katika sinagogi. Pia walikutana kwa ibada siku ya Pili na ya tano ya wiki. Luka anatupa maelezo ya awali ya huduma ya sinagogi [Luka 4:16-22](#). Mishnah (mkusanyiko wa maandiko ya sheria na mafundisho ya mdomo ya Kiyahudi) inaelezea mpangilio wa huduma ya sinagogi:

- Ukiri wa imani unaoitwa Shema ulisomwa (ambao ulijumuisha kusoma [Kumbukumbu la Torati 6:4-9; 11:13-21](#); na [Hesabu 15:37-41](#)).
- Watu waliomba pamoja, ikiwa ni pamoja na seti ya sala maalum inayoitwa Baraka 18.
- Watu walisoma kutoka kwa Maandiko. Kila mara walisoma kutoka kwa Sheria (tazama [Matendo 15:21](#)). Walifuata ratiba ya miaka mitatu kusoma Sheria yote (vitabu vitano vya kwanza vya Biblia ya Kiebrania, pia huitwa Pentateuki). Pia walisoma kutoka kwa Manabii, ingawa usomaji huu ulifanywa kwa uhuru zaidi.
- Watu walitafsiri masomo. Kwa kuwa ni watu wachache tu waliokuwa wanaelewa Kiebrania cha kibiblia huko Palestina, tafsiri ya Kiaramu ilitolewa baada ya kusoma kwa Kiebrania, na tafsiri ya Kigiriki ilitolewa katika Diaspora.
- Watu walifundisha kuhusu masomo. Baada ya kusoma, mtu yeoyote aliyehitimu angeweza kuzungumza na watu, kama Yesu na mtume Paulo walivyofanya mara nyingi.
- Baraka ilitolewa mwishoni mwa ibada.

Masuala ya Kisheria

Sinagogi pia lilisaidia kutatua migogoro na kushughulikia masuala ya kisheria katika jamii. Jamii iliwaleta wale waliokiuka sheria na wale waliotenda kinyume na dini ya Kiyahudi mbele ya wazee. Wazee hawa walifanya kazi kama waamuzi wa eneo. Katika hali za juu, wangeweza kumfungia mtu kutoka kwenye sinagogi, ambayo ilimaanisha mtu huyo hangeweza kushiriki katika ibada au maisha ya jamii. Wangeweza pia kuamuru adhabu ya kimwili, kawaida viboko (tazama [Yohana 9:22, 34-35; 12:42](#)). Yesu aliwaonya wanafunzi wake kuwa tayari kwa matokeo yoyote ([Mathayo 10:17; Yohana 16:2](#)).

Sauli, ambaye aliwatesa Wakristo, alikuwa na barua zilizolekezwa kwa masinagogi huko Dameski. Barua hizi zilimruhusu kuwakamata

Wakristo na kuwapeleka Yerusalem ([Matendo 9:2](#)). Katika [Matendo 22:19](#), Paulo anataja jinsi alivyowasababisha kupigwa na kufungwa. Paulo mwenyewe alipokea mapigo 39 yaliyotolewa katika masinagogi ([2 Wakorintho 11:24](#)).

Kufundisha Masomo ya Sheria

Kusoma Sheria lilikuwa jambo muhimu sana katika ibada ya sinagogi. Kufundisha Sheria kwa watu, hasa watoto, kulihusishwa kwa karibu na sinagogi. Walitumia jengo la sinagogi au shule kwa kusudi hili.

Uongozi

Agano Jipyä linataja majukumu mawili muhimu katika sinagogi:

- "Kiongozi wa sinagogi"
- Huduma

Mkuu wa sinagogi alidumisha utaratibu na kumchagua msomaji wa Maandiko (kwa mfano, [Marko 5:22](#); [Luka 13:14](#); [Matendo 18:8, 17](#)). Mhudumu alisimamia magombo ya Maandiko na kuwaadhibu wanafunzi waliokuwa wakifanya fujo ([Luka 4:20](#)). Baadaye, mtu aliteuliwa kuongoza maombi.

Muundo wa Jengo

Muundo wa sinagogi ulikuwa sawa na ule wa hekalu. Mara nyingi, ulijengwa kwenye eneo la juu ili kuruhusu watu kuelekea Yerusalem. Kulikuwa na sanduku linalobebeka kwa ajili ya magombo ya Sheria na Manabii, pamoja na jukwaa la kusoma Maandiko na kuhubiri. Wanaume na wanawake walikaa kwa utaratibu tofauti. Waandishi walipendelea "viti vyä mbele" viliviyokabili watu ([Marko 12:39](#)). Masinagogi mengi yalikuwa na mapambo kama majani ya mzabibu, vinara vya mishumaa saba, mwanakondoo wa pasaka, na sufuria ya mana. Masinagogi ya awali pia yalikuwa na genizah, ambayo ilikuwa ni pishi au dari. Hapa, walihifadhi magombo yaliyovaliwa, kwani magombo haya yalikuwa matakatifu sana kuharibiwa kwa sababu yalikuwa na jina la Mungu limeandikwa juu yake.

Tazama pia Uyahudi; Msimamizi wa Sinagogi.

Siria, Wasiria

Maneno yaliyotumika katika Septuajinti na katika baadhi ya tafsiri za Kiingereza kutafsiri majina ya Aramu na Waaramu.

Historia ya Waaramu

Kulingana na "jedwali la mataifa" katika [Mwanzo 10:22-23](#), Waaramu walikuwa kundi la Kisemiti, wazao wa Shemu. Nasaba nyingine katika [Mwanzo 22:20-21](#) inamfanya Aramu kuwa mzao wa Nahori. Kulingana na [Amosi 9:7](#), Waaramu (Wasrya) walitoka Kiri, ambayo inahusishwa na Elamu katika [Isaya 22:6](#). Uhamisho wa Waaramu kwenda Kiri ([2 Fal 16:9; Am 1:5](#)) unaweza kupendekeza kwamba walipaswa kurudi kwenye makazi yao ya awali. Asili halisi ya kundi hili la watu, hata hivyo, imepotea katika historia ya zamani. Walipojitokeza wazi katika historia, walikuwa wamekaa karibu na Eufrati ya kati ambapo walienea mashariki, magharibi, na kaskazini.

Waaramu walifikiriwa kihistoria kuwa walitokea katika Mesopotamia ya juu katika sehemu ya kwanza ya milenia ya pili Kabla ya Kristo (KK). Bethueli na Labani walijulikana kama Waaramu ([Mwa 25:20; 28:1-7](#)); nyumbani kwa Bethueli ilikuwa Padan-aramu ([25:20](#)). Nabii Hosea anakumbuka desturi kwa kutaja kwamba Yakobo alikimbilia "uwanja wa Aramu" ([Hos 12:12](#)) au "Aramu-naharaim" (Aramu wa mito miwili), ambayo ilikuwa sehemu ya kaskazini ya Mesopotamia kati ya Mto ya Frati na Hidekeli. Katika ungamo la imani katika [Kumbukumbu la Torati 26:5](#), Mwisraeli aliyemletea malimbuko yake alikiri, "Baba yangu [labda Yakobo] alikuwa Mwaramu mhamaji."

Ushahidi bora wa awali wa uwepo wa Mwaramu katika eneo hili unapatikana kutoka kwa Tiglath-pileseri I. Katika kumbukumbu za mwaka wake wa nne (1112 Kabla ya Kristo (KK)), anataja kampeni dhidi ya "Akhlama, Waaramu" katika eneo la Kati la Mto Frati na uporaji wa vijiji sita vya Waaramu katika eneo la Mlima Bishri.

Waaramu wa Mesopotamia ya juu walikuwa na umuhimu mkubwa katika historia ya kibiblia. Waliunda mataifa mbalimbali ya Waaramu, mawili kati yao yalikuwa muhimu sana kwa Waisraeli—Aramu-Soba katika enzi za Daudi, na Aramu-Dameski kuanzia enzi za Solomoni na kuendelea.

Kufikia takriban mwaka wa 1100 Kabla ya Kristo (KK), makabila ya Waaramu yalikuwa yameenea kote Siria na yalikuwa yamepanuka hadi kaskazini

mwa Transjordan, ambako walikutana na Waisraeli. Katika kilele chake, Hadadezeri, mfalme wa Aramu-Soba, alijumuisha wasaidizi kadhaa, kama vile Dameski, Maaka, na Tobi. Hatimaye alishindwa na Mfalme Daudi ([2 Sm 8:3–4; 10:17–19](#)).

Matukio katika Israeli na Yuda yalikuwa na athari fulani kwa Dameski. Baada ya kifo cha Solomoni, ufalme uliokuwa umeungana hapo awali ulipogawanyika kuwa Yuda na Israeli, mvutano ilitokea kati ya mataifa haya mawili madogo. Vita vilizuka kati ya Baasha wa Israeli na Asa wa Yuda katika miaka ya 890 hadi 880 Kabla ya Kristo (KK). Asa alitafuta msaada kutoka kwa -hadadi I wa Dameski ([1 Fal 15:18](#)). Ardhi katika Transjordan ilibadilisha mikono mara kadhaa. Warithi wa Omri wa Israeli—yaani Ahabu, Ahazia, Yehoramu, Yehu, Yehoahazi, na Yehoashi—walikuwa na migogoro mingi na Dameski. Ahabu alipigana na -hadadi na washirika wake 32 waliouzingira Samaria ([20:1](#)), lakini Israeli iliwashinda. Wakati mmoja -hadadi alingia katika eneo la Israeli na kufika Afeki ([20:26](#)), lakini alishindwa tena na kukamatwa. Kama matokeo ya kushindwa kwake na kwa bei ya kuachiliwa kwake, alilazimika kuruhusu masoko kupatikana Dameski kwa biashara ya Israeli. Baada ya miaka mitatu ya amani kati ya Israeli na Dameski, uhasama ulizuka tena na kusababisha vita katika eneo la Ramoth-Gileadi ambapo Ahabu aliawa ([22:29–37](#)). Aramu-Dameski hatimaye alishindwa na Mfalme Yehoashi wa Israeli ([2 Fal 13:25](#)).

Syria Baada ya Kuanguka kwa Falme za Waaramu

Baada ya kuanguka kwa Aramu-Dameski mbamo mwaka wa 733 hadi 732 Kabla ya Kristo (KK), hali ya kisiasa ya eneo lote ilibadilika. Katika karne zilizofuata hadi nyakati za Kikristo, eneo hilo lilikuwa chini ya udhibiti wa nguvu kubwa kadhaa na hakuna taifa huru la Waaramu lililobaki. Wakati Ashuru ilipoanguka mbamo mwaka wa 612 hadi 609 Kabla ya Kristo (KK), eneo hilo lilijikuta chini ya udhibiti wa Babeli, lakini kwa muda mfupi tu. Pamoja na kuibuka kwa Koreshi Mpersia, eneo la Syria lilivamiwa haraka na majeshi ya Kiajemi. Palestina, Asia Ndogo, na Misri zilimezwa na Milki ya Kiajemi wakati huo huo.

Mabadiliko makubwa ya kisiasa yaliyofuata ambayo yaliathiri eneo hilo yalikuja na kuonekana kwa Philip wa Makedonia mbamo mwaka wa 360 Kabla ya Kristo (KK). Mwanawe, Alexander Mkuu (mbamo mwaka wa 336 hadi 323 Kabla ya Kristo

(KK), alidhibiti nguvu za Kigiriki kote Asia ya Magharibi na hadi mipaka ya India. Alipofariki mbamo mwaka wa 323 Kabla ya Kristo (KK), akiwa na umri wa miaka 33, udhibiti wa Asia ya Magharibi ulipita kwa majenerali wa Alexander. Jenerali Seleuko I (mbamo mwaka wa 312 hadi 280 Kabla ya Kristo (KK)) alidhibiti nusu ya kusini ya Asia Ndogo, eneo la Syria, Mesopotamia, na kuelekea mashariki hadi mipaka ya India. Hivyo, Syria ilianguka chini ya ushawishi wa watawala wa Hellenisti, Waseleuko, ambao walianzisha mji mkuu mpya huko Antiokia.

Magharibi zaidi, Rumi alikuwa akipanda madarakani na akitazama mashariki. Jenerali Pompey alimshinda Mithridates, mfalme kijana wa Pontio, na akaendelea kuangamiza mabaki ya ufalme wa Waseleuki. Sehemu za magharibi za Syria ziliundwa kuwa jimbo la Kirumi mbamo mwaka wa 64 Kabla ya Kristo (KK). Hatimaye, Pompey aliingia Palestina, ambayo ilikuja chini ya udhibiti wa Kirumi mbamo mwaka wa 63 Kabla ya Kristo (KK).

Mko wa Kirumi wa Syria ulijumuisha Kilikia, eneo la ardhi katika kona ya kusini mashariki mwa Asia Ndogo. Mpaka wa kaskazini ulifikia Mto Frati. Mpaka huo kisha ulielekea kusini, kuelekea mashariki ya Dameski na kisha ukageuka magharibi karibu na nusu ya chini ya Araba na kuendelea magharibi hadi Bahari ya Mediterania. Syria ilikuwa imepakana magharibi na Mediterania hadi Ghuba ya Alexandretta, ambapo iligeuka magharibi. Mko wa Syria na Kilikia ([Matendo 15:23, 41; Gal 1:21](#)) ultawaliwa na mzungu wa kifalme (*legate*) ambaye aliongoza jeshi lenye nguvu la vikosi vya jeshi. Gavana mmoja kama huyo, Krenio, alitawala Syria wakati wa sensa ya Kaisari Augusto; sensa hii ilimleta Yosefu na Maria Bethlehemu kwa ajili ya kuzaliwa kwa Yesu ([Lk 2:2](#)).

Katika karne zilizofuata, idadi ya watu wa Dameski walibatizwa kuwa Wakristo, na Ukristo ulienea katika jimbo la Kirumi la Syria, na kusababisha kuibuka kwa Kanisa la Kale la Syria, ambalo lipo hadi leo. Limeacha urithi wa ajabu wa fasihi ya Kikristo iliyoandikwa kwa Kisiria (Kiaramu). Lugha ya zamani ya Kiaramu ilibaki, ingawa alfabeti iliyokekibishwa ilitumika kuiandika.

Kuibuka kwa Uislamu katika karne ya saba Baada ya Kristo (BK) kulisababisha kudhoofika kwa kiasi kikubwa kwa kanisa la Syria, ingawa halikuwahi kuharibiwa kabisa. Jamii zilizotawanyika za watu wanaozungumza Kiaramu bado zipo katika sehemu za Syria, na mabaki mengi ya makanisa ya

Kikristo yamefichuliwa kutokana na kazi za kisasa za akiolojia.

Lugha na Utamaduni

Kiaramu ilikuwa lugha ya Waaramu, na maandishi mengi yamegunduliwa katika lugha hii. Herufi za Kiaramu zilichukuliwa na Waisraeli, na lugha hiyo ikawa lugha ya kimataifa kwa diplomasia na utawala kote Mashariki ya Karibu. Ilikuwa *lingua franca* ya kipindi cha Kiajemi kutoka Misri hadi India na ilizungumzwa sana Palestina katika siku za Yesu. Maneno "*talitha cumi*" ([Mk 5:41](#)) na "*marana tha*" ([1 Kor 16:22](#)) ni ya Kiaramu.

Uchimbaji katika maeneo mengi umeonyesha ubunifu bora wa Mwaramu katika usanifu, uchongaji, ufinyanzi, na sanaa nyingine. Dini ya Waaramu ilikuwa ya kuabudu miungu mingi, na walichukua miungu mingi ya kigeni pia. Mungu mkuu wa Mwaramu alikuwa Hadadi, mungu wa dhoruba wa kale wa Wasehemu wa magharibi. Katika siku za Ahazi wa Yuda, ibada ya Dameski ililazimishwa kwa watu wa Yerusalem wakati madhabahu iliyotokana na mfano wa Dameski iliwekwa katika hekalu ([2 Fal 16:10-13](#)). Waaramu waliohamishwa kwenda Samaria na mtawala wa Ashuru Sargoni walileta ibada za kigeni za Waaramu pamoja nao ([17:24-34](#)).

Katika karne zilizofuata kutoweka kwa mataifa ya Waaramu, lugha ya Kiaramu imeendelea kuishi. Lahaja ya Kikristo ya Kiaramu, Kisiria, imeacha urithi mkubwa wa fasihi, historia, theolojia, maoni, maandiko, na tafsiri, ambazo zimehifadhiwa kwa uangalifu katika maktaba za zamani za monasteri, hasa kaskazini mwa Syria, kaskazini mwa Iraq, na kusini mwa Uturuki.

Tazama pia Kiarameu.

Smith

Mfanyakazi wa metali; fundi chuma. Mfanyakazi wa metali wa kwanza kutajwa katika Biblia ni Tubali-kaini ([Mwa 4:22](#)). Neno hili linajumuisha wafanyakazi wa metali wa aina zote: shaba, shaba ya zamani, chuma, fedha, na dhahabu. Wafua fedha wametajwa katika [Waamuzi 17:4](#) na [Matendo 19:24](#). Wafanyakazi wa chuma walikuwa nadra au hata hawakuwepo katika Israeli hadi wakati wa Samweli, na Waisraeli walilazimika kwenda kwa wafanyakazi wa Wafiliki ili kunoa zana zao za chuma ([1 Sam 13:19](#)). Katika siku za wafalme, wafanyakazi wa Israeli walikuwa wakifanya kazi na baadaye

walichukuliwa mateka na Nebukadneza ([2 Fal 24:14-16](#); [Yer 24:1; 29:2](#)). Maelezo ya kazi ya fundi yanatolewa katika simulizi kadhaa ([Mith 25:4](#); [Is 44:12; 54:16](#)). Wafanyakazi walijotajwa katika [Zekaria 1:20](#) pengine ni wafanyakazi wa chuma au mafundi chuma.

Tazama pia Madini na Metali; Mawe ya Thamani.

Soko, Soko

Soko ni mahali ambapo watu hununua na kuuza bidhaa. Katika nyakati za kale, masoko yalikuwa maeneo ya nje ambapo wafanyakabiashara walionyesha bidhaa zao kwa ajili ya kuuza. Leo, bado unaweza kupata masoko ya nje yanayofanana katika miji mingi kote Mashariki ya Kati na eneo la Mediterania.

Katika nyakati za Agano Jipyä, soko la Kigiriki (lililoitwa "agora") lilitumika kwa madhumuni mbalimbali:

- Watu walinunua na kuuza bidhaa pale ([Marko 7:4](#)).
- Watoto walilitumia kama mahali pa kuchezea ([Mathayo 11:16](#); [Luka 7:32](#)).
- Watu wengine wangetumia muda wao huko bila kazi ya kufanya, ilhali wengine walikuja kutafuta kazi ([Mathayo 20:3](#)).
- Matukio muhimu ya kijamii yalifanyika hapo, yakiwemo uponyaji ([Marko 6:56](#)).
- Watu walikusanyika hapo kwa ajili ya majadiliano kuhusu masuala ya jamii ([Matendo 17:17](#)).
- Wakati mwingine, majoribio ya kisheria yalifanyika hapo ([16:19](#)).

Stefano

Stefano alikuwa mmoja wa mashemasi wa kwanza (viongozi wa kanisa ambao walishughulikia mahitaji ya kivitendo) katika kanisa la awali. Alikuwa mtu wa kwanza kufa kwa ajili ya imani yake kwa Yesu.

Jukumu la Stefano katika Kanisa la Kwanza

Kwa Luka, Stefano anaonyesha jinsi baadhi ya watu katika kanisa la mapema la Yerusalemu walivyokuwa wakivutiwa zaidi na utamaduni wa Kigiriki. Pia, hotuba ya Stefano inakosoa Uyahudi wa jadi na inapendekeza kueneza injili zaidi ya Yudea ([Matendo 7:1-53](#)).

Kwenye [Matendo 6](#), Luka anaelezea mgawanyiko wa kwanza katika kanisa la awali. Jumuiya hiyo ilijumuisha makundi mawili ya waumini Wayahudi: 'Waebrania' na 'Wagiriki.' Maneno haya yanaonyesha tofauti ya kitamaduni na lugha. Waebrania walitoka kwenye masinagogi yanayozungumza Kiaramu, na Wagiriki walitoka kwenye masinagogi yanayozungumza Kigiriki. Stefano alikuwa mmoja wa mashemasi saba waliochaguliwa kuwahudumia Wagiriki. Tangu mwanzo, umuhimu wake ulijitokeza. Yeye pekee ndiye aliyelezewa kuwa 'amejaa imani na Roho Mtakatifu' ([Matendo 6:5](#)). Baada ya mashemasi kuchaguliwa, Stefano anatajwa tena kuwa 'amejaa neema na nguvu.' Alifanya 'maajabu makuu na ishara mionganoni mwa watu' ([Matendo 6:8](#)).

Kesi ya Stefano Mbele ya Baraza

Mahubiri ya Stefano yalisababisha mgogoro na masinagogi yanayozungumza Kigiriki huko Yerusalemu ([Matendo 6:9](#)). Hotuba yake mbele ya Baraza inaonyesha kwamba Stefano alitaka kujitenga na desturi za zamani za Kiyahudi na mazoea ya hekalu. Akaunti ya Luka kuhusu kukamatwa na kesi ya Stefano ([6:10-7:60](#)) inaanaki kesi ya Yesu. Mara baada ya Yudea kuwa jimbo, gavana wa Kirumi alidhibiti adhabu nyingi. Lakini, Baraza bado lingeweza kushtaki makosa ya hekalu. Stefano hatimaye aliuawa kwa kupigwa mawe ([Matendo 7:54-60](#)). Kama shahidi wa kwanza wa kanisa, Stefano alimuiga Yesu hata katika kifo. Alimpa Yesu roho yake (kama Yesu alivyofanya kwa Baba, [Luka 23:46](#)) na akaomba msamaha kwa wauaji wake ([Matendo 7:59-60](#)).

Hotuba ya Stefano na Kuuawa kwa Imani

Hotuba ya Stefano katika [Matendo 7](#) ni utetezi wake. Pia inatumikia lengo la Luka la kueneza injili kwa nchi nyingine ([Matendo 1:8](#)). Ni hotuba ndefu zaidi katika Matendo na inakuja wakati muhimu katika historia ya kanisa la awali. Stefano anapitia historia ya kibiblia. Anasema kwamba kiini cha Uyahudi kilikuwa hatarini. Anaeleza kwamba Wayahudi walijivunia hekalu. Lakini, haikuwa wazo la awali la Mungu. Hekalu la Solomoni lilikuwa tofauti na maskani jangwani. Stefano pia

anatumia Torati kuonyesha kutotii kwa mara kwa mara kwa Israeli. Maandiko hayo hayo yalitabiri kuja kwa 'yule mwenye haki,' ambaye Israeli walimsulubisha.

Hotuba ya Stefano ina maana muhimu. Anaonyesha kwamba mipaka ya kitaifa na kidini ya Uyahudi haimzui Mungu. Mtazamo wa kipekee wa Uyahudi si wa asili, na kazi ya Mungu daima inasonga mbele. Ikiwa Stefano alikuwa sahihi, kanisa la Kiyahudi linapaswa kuwa huru kupeleka injili nje ya Yudea. Kifo cha Stefano kilisababisha mateso huko Yerusalemu ([Matendo 8:1-3](#)). Hii pia ilisababisha injili kuenea kwa Wasamaria na kisha kwa Wagiriki.